

גבריות מתוך מחאה: על כינון הזהויות של חיילים בתפקידי צווארון כחול

אורנה ששון-לוי*

אשר: אני היה לי מאוד בעיה, היה לי את הג'וק הזה לצאת מהצבא. איפה לא היה לי... הגשתי קודם-כל בקשות להשתחרר וזה, הלכתי לקב"נים, ברחתי מהצבא, ברחתי, נפקדויות, עריקויות, ומה אני אגיד לך. אם סיבה אחרונה באמת שעשיתי את זה וחזרתי בי, זה בגלל אימא שלי וההורים. אני ראיתי את אימא שלי ואבא שלי חולים נהיו בגללי יותר ויותר. אז אמרתי מה אני אעשה, אני חייב לחזור לזה. בגלל זה חזרתי לצבא. אם את לוקחת אותי עכשיו שנה אחורה, אני לא מתגייס לצבא, ואני לא עושה צבא. אני לא צריך את הצבא. הצבא לא נותן לי שום דבר. שאני המקצוע שלי באמת שאני לא צריך את הצבא.

שאלה: תגיד, השתנית בצבא, בתקופה של השירות?

אשר: תראי, בוגר תמיד הייתי בוגר. זה לא... יש אומרים הצבא עושה אותך גבר, וזה, אז גבר אני כבר מגיל שלוש-עשרה. אני לא צריך את ההורים, אני לא צריך אף-אחד.

אשר, חייל מזרחי מטבריה, בן שמיני במשפחה של תשעה ילדים, המשרת כספן בבסיס של חיל-האוויר בצפון, כמו הופך את הטקסט הציוני על פניו: לדבריו, הוא אינו משרת כדי להגן על המדינה או לתרום לבטחונה, אלא כדי "לשמור על הבריאות של הוריו", כלומר, כדי להבטיח להוריו שהוא מקיים את הנורמות של גבריות ישראלית תקנית. ב-בזמן הוא דוחה את הקישור בין צבאיות לגבריות, כשהוא טוען שהוא "גבר" כבר מגיל

* המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

אני רוצה להודות לכל החיילים שהסכימו לדבר איתי ולגולל לפניי את סיפורם הצבאי. תודה לחברי הקבוצה שעסקה בהתהוות זהויות חברתיות ובהשפעתן על יחסי צבא-חברה בישראל, שניהלו איתי ייחוסים נוקבים על ניתוחם ופרשנותם של הדברים שנאמרו על-ידי קבוצת חיילים זאת: איסמעיל אבו-סעד, אייל בן-ארי, הדס בן-אליהו, שרית הלמן, יוסי יונה, סטיוארט כהן, עדנה לומסקי-פדר, זאב לרר ואורי רם. כמו-כן תודה למורים ולחברים שהדריכו, תמכו והעירו: אורי בן-אליעזר, מיקי גלוזמן, טל כוכבי, גל לוי, ברוך קימרלינג, תמר רפפורט ואורלי תורג'מן-גולדשמיט, וכן לשתי הקוראות האנונימיות של סוציולוגיה ישראלית. תודה מיוחדת לניצה ינאי על התובנות שהאירו את עיניי ביחס לגבריותם של חיילים בתפקידי צווארון כחול.

עבודת המחקר שמאמר זה מתבסס עליה נתמכה על-ידי המרכז על-שם שיין למחקרים במדעי החברה, מכון לוי אשכול לחקר הכלכלה, הפוליטיקה והחברה בישראל, ומרכז לייפר ללימודי מגדר – שלושם בפקולטה למדעי החברה, האוניברסיטה העברית בירושלים; וכן על-ידי האגודה לקרנות חינוך, קרן וולף ועמיתי הרצל. תודתי נתונה לכל הגורמים שמימנו את עבודתי לאורך הדרך.

שלוש-עשרה, ללא שום קשר לשירות הצבאי. הוא מציג אם כן פרשנות דואלית שלפיה השירות הצבאי חיוני להגדרתו כגבר ישראלי נורמטיבי, אבל בהיבט הוא שולי, או אף ממלא תפקיד שלילי, הן בהגדרתו העצמית כגבר והן בתפיסתו העצמית כאזרח. שיח דואלי זה, המאפיין את החיילים בתפקידי הצווארון הכחול, נשען אם כן על תפיסת ההגמוניה הישראלית ומתנגד לה בו־זמנית.

השניות המתבטאת בשיח זה מלמדת כי הקשר בין צבא, גבריות ואזרחות אינו הרמוני כפי שנטען לעיתים קרובות (ראו, למשל: Enloe, 1988; Pateman, 1989; Snyder, 1999). מרבית הספרות העוסקת ביחס שבין הצבא למדינה מתמקדת בחיילים הקרביים, ומניחה לכן זהות גברית אחידה וקשר הדדי בין צבא, אזרחות וגבריות. למשל, ג'ואן נייגל (Nagel, 1998, pp. 251–252) טענה כי "תרבות-המיקרו של הגבריות כה קרובה ברוחה לדרישות של הלאומיות, ובמיוחד להיבט המיליטריסטי שלה, עד כדי כך שקשה להבחין ביניהן". אולם צבאות, כידוע, אינם ארגונים הומוגניים, אלא הם מפותלים ומרובדים על-פי מגדר, גזע, מעמד, אתניות ומיניות.¹ אכן, ניתוח הזהויות המתכוננות בצבא מנקודת-ראותן של קבוצות מוחלשות חושף לעיתים קרובות קשר מורכב ואף רווי סתירות בין שירות צבאי, גבריות ואזרחות.

במאמר זה ברצוני להציע פרובלמטיזציה של הקשר בין צבא, גבריות ואזרחות באמצעות ניתוח של כינון הזהויות בקבוצה הממוקמת בשולי הצבא – קבוצת החיילים בתפקידי הצווארון הכחול. טענתי היא כי החיילים בתפקידי הצווארון הכחול, ברובם מזרחים ממעמד נמוך או מהגרים מברית-המועצות-לשעבר, מכוננים במהלך שירותם הצבאי זהויות המאתגרות את התפיסות הציוניות ההגמוניות של גבריות ואזרחות. חיילים אלה מקבלים את הדומיננטיות של הגבריות הקרבית, אולם מוצאים עיגונים חלופיים להגדרת הגבריות שלהם העוקפים את הזירה הציבורית ומדגישים אוטונומיה, עצמאות ואחריות לבית ולמשפחה. הזהות הגברית שהם מציגים, השואבת את עיקר כוחה מהתחום הפרטי של חיי הבית והמשפחה, מתבטאת בהתנגדות מתמשכת למשמעת ולסמכות הצבאיות, ומדגישה את תפקיד הגבר המפרנס על תפקיד החייל. זהות זאת יכולה להיתפס כאנטי-צבאית, אולם תפיסות האזרחות שלהם, מצד אחר, מדגישות שיח אתנו-לאומי יהודי אקסקלוסיבי ומיליטנטי. השניות העולה מהשוואה בין הפרקטיקות האנטי-צבאיות שלהם לבין השיח הפוליטי המיליטנטי שלהם חושפת את מיקומם של מזרחים ממעמד נמוך בחברה הישראלית בעמדה מפוצלת בין השתייכותם המועדפת כיהודים לבין שוליותם כמזרחים מהמעמד הנמוך. לגביהם, אם כן, הקשר בין צבא, גבריות ואזרחות הינו סבוך ודו-ערכי. על-מנת להבין את התהליכים החברתיים המתרחשים במסגרת כינון הזהויות שחיילים אלה מציגים, יש לעמוד בקצרה על הנחות-היסוד המקשרות בין צבא, גבריות ואזרחות, ולבחון את המבנה האתנו-מעמדי של הצבא הישראלי.

1 על המבנה המגדרי של הצבא, ראו, למשל: Enloe, 1988, 2000; Izraeli, 1997; Snyder, 1999; Stiehm, 1989; Burk, 1995; 1999. לניתוח של הצבא מפרספקטיבה גזעית, ראו, למשל: Moskosh, 1993. ניתוח מעמדי של הצבא מופיע אצל: Gill, 1997; Appy, 1993. ביקורת על המבנה האתני של הצבא ניתן למצוא אצל: סמוחה, 1983; Enloe, 1980; Y. Levy, 1998. לניתוח מעמדם של הומוסקסואלים ולסביות בצבא, ראו: Shilts, 1993; 2000.

גבריות, צבא ואזרחות

בעקבות המחקר הפמיניסטי, שהתמודד עם תפיסות מגדריות מהותניות ובינריות ובחן את אופני הכינון של הזהויות הנשיות, התפתחה בעשור האחרון פרובלמטיזציה גם של הגבריות, שלא נתפסה עוד כזהות אוניוורסלית, שקופה ומובנת מאליה, אלא – כמו הנשיות – כתוצר של הבניות חברתיות שיש לפענחן בהקשרים היסטוריים ומוסדיים ספציפיים (Brod & Kaufman, 1994, pp. 1–3; Connell, 1995, p. 24; Kimmel, 1987, p. 10; Morgan, 1992, pp. 6–8). המושג המרכזי במחקר העכשווי על גבריות הוא "הגבריות ההגמונית", המוגדרת כ"צירוף של פרקטיקות מגדריות המגלמות את ההצדקה הנוכחית לפטריארכיה" (Connell, 1995; Carrigan, Connell & John, 1985). גבריות הגמונית זאת הינה מודל אידיאלי, שזהויות גבריות (ונשיות) אחרות מתכוננות ביחס אליה בדרך של חיקוי, שיתוף-פעולה או התנגדות. לעיתים קרובות הגבריות ההגמונית היא "גבריות לדוגמה" שהמדינה מייצרת כך שתענה על צרכיה כצורה תרבותית מקובלת (Connell, 1995, p. 30), ובכך היא מהווה אמת-מידה בעיצובו של סולם היררכי של זהויות גבריות. מושג זה הינו אפקטיבי במיוחד מבחינה תיאורטית מכיוון שהוא מאפשר לטעון לריבוי של זהויות גבריות המיוצרות בהצלבה עם מעמד, אתניות ולאומיות, ויחד עם זה לשמור על התובנה הפמיניסטית המדגישה יחסי כוח ושליטה בין המינים.

אף-על-פי שגבריות מובנית בכל אתר חברתי (כולל אתרים נשיים אקסקלוסיביים, שבהם הגבריות נבנית על-דרך ההדרה וההנגדה או על-דרך החיקוי), היא מקבלת ביטוי מיוחד במוסדות הנתפסים כאתרים גבריים אקסקלוסיביים, כגון ספורט, פשע וצבא. הצבא הינו אתר מרכזי ללימוד תהליכי הייצור של זהויות גבריות לא רק מפני שבעיקר גברים מאיישים אותו, אלא משום שהוא נתפס חברתית, תרבותית והיסטורית כארגון גברי הנשען על הגדרות דיכוטומיות של נשיות וגבריות לצורכי קיומו והנעתו (Enloe, 1988, 2000), וממלא תפקיד מרכזי בהבניית דימויים גבריים בחברה בכללותה (Barrett, 1996, p. 2). לצבא יש תפקיד מיוחד בביסוס האידיאולוגיה הפטריארכלית בשל המשקל המרכזי שיש למלחמה בכלל, ולקרב בפרט, בהבניות של גבריות ובהצדקה של עליונות גברית (Enloe, 1988, p. 7; 2000, p. 36). היחסים בין צבאיות לבין גבריות פטריארכלית מתאפיינים אם כן באינטרסים הדדיים (Enloe, 1988, p. 13).

בישראל יש לקשר בין גבריות לצבאיות בולטות מיוחדות בשל התהליך ההיסטורי שיצר זיהוי בין ציונות לגבריות (גלזמן, 1997), בשל הסכסוך היהודי-הפלסטיני המתמשך ובשל התפתחותן של חברה ותרבות מיליטריסטיות (קימרלינג, 1993). בעקבות תהליכים אלה, שמקורם כבר בתחילת המאה העשרים, זהותו של החייל הקרבי נתפסת כמגלמת את הגבריות ההגמונית (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 1999), והשירות הצבאי נתפס כשלב חניכה הכרחי ואוניוורסלי לקראת גבריות נורמטיבית בישראל (שובל, 1994; Ben-Ari, 2001).

אך המחקר הנוכחי, היוצא מהפרספקטיבה של חיילים בתפקידי צווארון כחול, מגלה כי הצבא אינו תמיד פונקציונלי בתהליך כינון של זהויות גבריות. והזהויות המתכוננות במהלך השירות הצבאי מגלות לעיתים פיצול ברור ביחסן אל הצבא, ולעיתים הן אף מתנסחות במונחים אנטי-צבאיים ביסודם. כלומר, אף-על-פי שהשירות הצבאי נתפס

כחיוני בהגדרתם של גברים ישראליים תקינים, הוא עשוי להקשות בזמנית על כינונה של זהות גברית.

מוסכמה שנייה שחילי הצווארון הכחול מערערים מניחה קשר הדדי ופונקציונלי בין שירות צבאי לבין אזרחות. תפקידו של הצבא בהגדרת האזרחות הומשג כבר על-ידי ובר (Weber, 1968 [1922]), שראה בשליטה מונופוליסטית על אמצעי האלימות בחברה מאפיין ייחודי של המדינה המודרנית. על-פי ניתוח זה, הצבא חיוני להגדרת הישות הפוליטית כמדינה ריבונית ולכן הוא גם המגדיר העיקרי של האזרחות וגבולותיה. תפיסות עכשוויות יותר של אזרחות רואות את הקשר בין הצבא לאזרחות בשני אופנים שונים. בשיח האזרחות הליברלי, השירות הצבאי מהווה חלק מחובותיו המינימליות של האזרח כלפי המדינה, ומיליון מזכה אותו בזכויות אזרחיות, פוליטיות וחברתיות שוות. ג'נוביץ (Janowitz, 1976), שיצא מגישה ליברלית ופונקציונלית, טען כי בעקבות המהפכות הצרפתית והאמריקאית שימש גיוס-החובה ההמוני מכניזם לדמוקרטיזציה של מדינות המערב. לטענתו, גיוס-החובה אוניוורסלי סימן את החלת ריבונותה של המדינה על קבוצות חברתיות רחבות יותר, ובכך הולך לשינוי במבנה החברתי של הצבא ובטיב הזיקה שבין המדינה לבין נתיניה. הצבא נתפס כמכניזם אינטגרטיבי, והשירות הצבאי נהיה לתנאי, ולכן גם למסלול, להצטרפות לקולקטיב הפוליטי (Burk, 1995).

בשיח האזרחות הרפובליקני, לעומת זה, האזרחות מוגדרת על-פי מידת תרומתו של האזרח ל"טוב המשותף" של הקהילה (Shafir, 1998). בחברות בעלות אופי מיליטריסטי, תרומתו של האזרח לקולקטיב נמדדת בעיקר באמצעות שירותו הצבאי ומוכנותו להקרבה עצמית למען הכלל. אזרחות טובה בחברות כאלה מזוהה עם חיליות טובה. כך, השירות הצבאי מהווה מדד למידת האזרחות והפטריוטיות של היחיד (הלמן, 1994) ואמת-מידה לחלוקה דיפרנציאלית של המשאבים המוסריים והחומריים של הקהילה. כלומר, השירות הצבאי מהווה חלק פעיל בעיצובו של מבנה אזרחות היררכי.

הגדרת החייל הקרבי כ"אזרח הטוב" משרתת כמובן את האינטרסים של המדינה, ומאפשרת לה למסד זכאות דיפרנציאלית לזכויות אזרחיות. אכן, בניגוד לגישות הפונקציונליסטיות, שהניחו קשר הרמוני בין צבא לבין אזרחות, עלו בשנות השמונים גישות ביקורתיות שטענו כי מדינות משתמשות במלחמות כדי לגייס את האוכלוסייה למטרות מדינתיות, כדי למסות את האוכלוסייה וכדי לכוון זהויות קולקטיביות על-ידי מיסוד ולגיטימציה של אי-שוויון גזעי, אתני, מעמדי ומגדרי (Enloe, 1980; Giddens, 1985; Shaw, 1984; Tilly, 1985). אולם גם ניתוח ביקורתי זה מעלה מסקנה דומה לגבי הקשר בין צבא לבין אזרחות: כאשר הציעה המדינה את השירות הצבאי כהבטחה לקדמה דרך ההשתייכות ללאום, וההשתתפות במלחמה הומרה בזכויות אזרחיות, נעשו הצבא והמלחמה לחלק בלתי-נפרד מהגדרת האזרחות ומהתפתחותה של מדינת-הלאום במערב.

הביקורת הפמיניסטית טוענת כי קשר זה בין הצבא לבין המדינה מכונן את האזרחות על-פי תפיסות של גבריות ועל-פי אורח חייו של הגבר (Pateman, 1989). לוי (Lloyd, 1986) מראה כי הגבריות של האזרחות והגבריות של המלחמה קשורות דרך הרעיונות המרכזיים של החשיבה המערבית: אינדיבידואליזם, עצמיות, אוטונומיה והתעלות מעל אינטרסים פרטיים למען עקרונות מוסריים אוניוורסליים. המלחמה הינה אנטיזוה לאינטרס הפרטי, אולם היא נתפסת כהכרחית כדי לשמר את הקולקטיב. לכן האזרח הטוב, לפי רוסו, הוא זה שמוכן לוותר על אהבתו לאשתו ולילדיו ולהילחם למען בטחון

הקהילה (שם, ע' 65). באופן דומה טען הגל שכאשר החייל מוותר על האינטרס הפרטי שלו ומוכן ליהרג למען הקולקטיב, הוא מכונן עצמיות חדשה, רציונלית ואוטונומית, שהינה האידיאל הנשגב של הגבריות בחברה המערבית (שם, ע' 70).

מכיוון שהמבחן האולטימטיבי למחויבותו הפוליטית של הפרט הוא מוכנותו להקריב את חייו למען המדינה, ומכיוון שהאישה מודרת משה־הקרב, היא אינה שותפה מלאה במחויבות למדינה ולפיכך אורחותה מתעצבת כ"אורחות חסרה" (Pateman, 1989, p. 11). נשים אינן מודרות לגמרי מהתחום הציבורי אולם הן משולבות בו אחרת מגברים – הכללתן כאזרחיות מובנית סביב ההבדל המיני/הגופני שלהן ביחס לגברים, כאשר אלה האחרונים מהווים את הנורמה (שם, ע' 4). הזיקה ההדוקה בין שירות צבאי לבין אורחות מעניקה אם כן יתרונות לגברים ששירתו בצבא, ומייצרת היררכיה מגדרית במבנה האזרחות.

אולם גם אורחותם של הגברים אינה יציבה ואחידה. ראשית, לא כל הגברים משרתים בצבא, והסיבות לאי־גיוסם מעצבות את האופי הדיפרנציאלי של אורחותם. למשל, אי־גיוסם של החרדים לצבא מעצב אורחות שונה מאי־גיוסם של פלסטינים בישראל. יתרה מזו, גם בקרב הגברים המשרתים בשירות־חובה קיימים הבדלים מובהקים בתפיסות האזרחות על־פי אופי השירות הצבאי ומיקומם במבנה הריבוני של הצבא. כך, חיילים בתפקידי צווארון כחול מבטאים תפיסה דואלית של אורחות: תפיסה אחת משקפת את ניכורם מהמדינה ומהארגון הצבאי המייצג אותה, בעוד שהתפיסה האחרת מביעה הזדהות מוחלטת עם המדינה עד כדי גישות לאומניות מובהקות. התנגשות זאת בין פרשנויות של אורחות מעניינת במיוחד כאשר מדובר בתפיסותיהם של חיילים, מכיוון שהצבא נתפס כ"מוסד מעניק אורחות" (Ramirez & Weiss, 1979). מכאן, שאת הקשר בין שירות צבאי לבין אורחות, שכבר נותח ופורק ברמה המבנית והחברתית, יש לפרק ולבחון מחדש גם ברמת התודעה של היחיד, שזהותו המתכוננת במהלך השירות הצבאי משקפת תמיד גם את מיקומו בריבוד האתנו־מעמדי של הצבא.

ריבוד אתנו־מעמדי בצבא

התפיסה הפונקציונליסטית של הצבא כגורם מרכזי למודרניזציה, לבינוי אומה, ולאינטגרציה מעמדית ואתנית (Janowitz, 1976) נופצה על־ידי סינתיה אנלו (Enloe, 1980) שהראתה כי בניגוד לאתוס של "צבא העם", הצבא מרבד לא רק בין גברים לנשים, אלא גם בין גברים מקבוצות לאומיות, אתניות ומעמדיות שונות. לטענתה, המדינה משתמשת במדיניות כוח־אדם אתנית על־מנת לשמר את סמכותה ואת הסדר הפוליטי הקיים. "מפת הביטחון האתנית" שהאליטה המדינתית מציירת מדרגת את הקבוצות השונות על־פי מידת נאמנותן למדינה, ובהתאם לכך מבחינה ביניהן במדיניות הגיוס לצבא, בדפוסי קידום, בחלוקת תפקידים בצבא, ברמת הקרבינות ועוד. על־פי מפה זו, במעגל הראשון של הצבא (תפקידים קרביים) ישרתו בני האליטה, במעגל השני ישרתו בני קבוצה אתנית בעלת אמינות חלקית, ובפריפריה של הצבא ימוקמו קבוצות שאמינותן מוטלת בספק, ובניהן יגויסו לשרת ביחידות נפרדות כעין פרולטריון של המנגנון המדינתי. במעגל החיצוני לצבא נמצאות הקבוצות שנתפסות כעוינות למדינה. כך,

האליטה הפוליטית משתמשת בזהויות אתניות מתחרות ומנצלת אותן לצרכיה, תוך ייצורן ועיצובן מחדש (Enloe, 1980).

הצבא הישראלי מייצג את האידיאולוגיה האוניוורסלית של מדינת-הלאום המודרנית כאשר הוא מציג את עצמו כ"צבא העם" (Ben-Eliezer, 1995) – צבא שוויוני שתפקידו "לפרוץ את כל המחיצות העדתיות והארציות והבדלי המעמדות והמוצא" (בן-גוריון, 1957, ע' 212). חוק גיוס-החובה לגברים ולנשים, מסלול השירות האחד לחיילים ולקצינים ותוכניות הצבא לקידום "אוכלוסיות חלשות" אכן תרמו לדימויו של הצבא כממלכתי וכמכניזם לאינטגרציה חברתית.² אולם בתחילת שנות השמונים יצא סמי סמוחה (1983) במאמר פורץ דרך שהראה כי גם "צבא העם" הישראלי מעוצב על-פי מפת ביטחון אתנית, שלפיה האשכנזים מהווים את השלד של הצבא ושל מערכת הביטחון; המזרחים ממוקמים בפריפריה הסמוכה למרכז, האמורה לספק כוח-אדם חיוני למערכת הביטחון; הדרוזים והצ'רקסים נמצאים בשוליים, מוגבלים ליחידות מסוימות, וקידומם בצבא מוגבל; והנוצרים והמוסלמים אינם מגויסים מכיוון שהם נתפסים כעוינים למדינה. ביחס למזרחים, טען סמוחה, הצבא פועל כמערכת הטמעה, ולא ככור-היתוך, מכיוון שעל-מנת לזכות באמון ולהתקדם בצבא, החיילים המזרחיים צריכים להתגלגל למערכת הפועלת על-פי הנורמות המערביות של הקבוצה הדומיננטית האשכנזית. מסקנתו היא כי הריבוד הצבאי, המבוסס על המיון האתנו-מעמדי שעורכת מערכת החינוך בארץ, משקף ואף משמר את הריבוד האתני בחברה האזרחית (סבירסקי, 1995; סמוחה, 1983).

סמוחה (1983) מתייחס בעיקר לחלוקת העבודה האנכית בין מזרחים לאשכנזים בצבא, ומראה כי לאשכנזים יש סיכוי טוב יותר להתקדם בצבא (ראו גם: Cohen, 1997). אני רוצה להצטרף לטענתו של יגיל לוי (Y. Levy, 1998) ולטעון כי ההיררכיה הצבאית מתבססת לא רק על חלוקת עבודה אנכית (פערים בקידום), אלא גם על חלוקת עבודה תעסוקתית (שגם לה יש אופי היררכי) בין תפקידי צווארון לבן, הכוללים תעסוקות עתירות-ידע ויקרתיות, לבין תפקידי צווארון כחול, המבוססים על תעסוקות עתירות-עבודה ונמוכות-סטטוס. החיילים בתפקידי הצווארון הלבן (למשל, תפקידי מודיעין ומחשבים) הינם על-פי-רוב אשכנזים מהמעמד הבינוני, בני הערים הגדולות, המושבים והקיבוצים, בעלי תעודת-בגרות מבתי-ספר עיוניים. לעומתם, רוב החיילים בתפקידי הצווארון הכחול (למשל, טכאים, מכונאי רכב ונהגים) הינם מזרחים או מהגרים מברית-המועצות-לשעבר, בני המעמד הנמוך, מערי הפריפריה או מהשכונות שבשולי הערים הגדולות, בוגרי תיכונים מקצועיים, ללא בגרות או עם בגרות חלקית ומקצועית. השירות בתפקידים המבוססים על עבודת-כפיים ממקם חיילים אלה ברובד הנמוך ביותר מבחינה מקצועית וחברתית בצבא, ואינו מעניק להם קידום מקצועי ויוקרה חברתית.

2 הצבא, מצידו, תורם לסיפוח האתוס השוויוני על-ידי הסתרת נתונים ביחס לחלוקת הפנימיות בצבא. הצבא אינו מספק נתונים סטטיסטיים על התפלגות ההשתתפות של מזרחים ואשכנזים ביחידות השונות, בתפקידים השונים ובדרגות השונות בצבא. הדיון על המערכת האתנו-ריכוזית בצבא מתקיים אם כן ללא נתונים מדויקים כמעט (ליסק, 1983; סמוחה, 1983; Y. Levy, 1998). יוצא-דופן היה הפרסום הרב שנתן הצבא למפעלי החינוך, ובמיוחד למפעל לקידום אוכלוסיות מיוחדות (ליסק, 1983). פרסום זה משרת כמובן את הדימוי של הצבא כגורם המקדם אוכלוסיות חלשות ובכך מעודד שוויון חברתי בישראל.

מכאן, שניתוח של כינון הזהויות בצבא ושל הקשר בינו לבין המדינה אינו יכול להניח זהות גברית אחידה, אלא חייב להתייחס להקשר של ריבוד אתנו-מעמדי וחלוקה תעסוקתית בצבא. המחקרים שהזכרתי לעיל מבססים את הניתוח המבני של הריבוד האתנו-מעמדי בצבא, אולם חסר עדיין ניתוח פנומנולוגי הבוחן את השאלה "איך אי-שוויון מעצב את העצמי" (Lamont, 2000a). אני מבקשת אם כן לחבר במאמר זה בין רמת המקרו של המבנה החברתי לבין רמת המיקרו של כינון זהויות אישיות, על-מנת לעמוד על המשמעויות הסובייקטיביות הנוצרות במיקומים שונים בתוך הארגון הצבאי המרובד.

הערה מתודולוגית

לפני הדיון בזהויות החיילים בתפקידי הצווארון הכחול, אני רוצה לעמוד בקצרה על האסטרטגיה המחקרית שלי ולהציע היכרות עם החיילים שראיינתי. מאמר זה נובע מתוך מחקר גדול יותר העוסק בכינון זהויות מגדריות בצבא הישראלי (ששון-לוי, 2000), שהתבסס על שתי גישות מחקריות איכותניות הקרובות ברוחן זו לזו: הגישה הפנומנולוגית-הפרשנית והגישה הפמיניסטית. הגישה הפנומנולוגית-הפרשנית (גירץ, 1990; Taylor, 1987) בוחנת את המציאות החברתית והתרבותית מנקודת-ראותם של הפועלים בה. מטרתה אם כן היא לחקור מבנים של משמעות כפי שהם נחווים על-ידי המשתתפים. המתודולוגיה הפמיניסטית מעמידה את הפרספקטיבה המגדרית במרכז המחקר, מדגישה רפלקסיביות של החוקרת ופועלת לחשיפת מבנים של אי-שוויון חברתי ולשינוי הסטטוס-קו המגדרי. חוקרי גבריות אחדים טענו אומנם כי נשים בכלל, ולפמיניסטיות בפרט, אינן "רשאיות" לחקור גברים וגבריות (Brod, 1987, p. 275; Kimmel, 1996, p. 6), אולם בעקבות סמית (Smith, 1990), אני מאמינה כי מחקר פמיניסטי יכול לעסוק בגברים ובגבריות, כמו בכל נושא אחר, כל עוד המגדר הוא הקטגוריה האנליטית העיקרית שלו, וכל עוד הוא רגיש ומודע ליחסי כוח מגדריים. יתרה מזו, המחקר הפמיניסטי נועד לתת קול לקבוצות שוליות, והמחקר הנוכחי מקווה לתת קול לקבוצה שהודרה לשוליים – קבוצת החיילים הנמצאים בתחתית ההיררכיה הצבאית. הגבריות מציבה בעיה מתודולוגית מרכזית: חסר מודל ברור לאיסוף חומר על גבריות. זאת, מכיוון שגבריות אינה "קיימת" במציאות, אלא מהווה גשטלט מרכזי בהבניית ההתנהגויות והתפיסות של נשים וגברים כאחד (Bourdieu, 1997), שאת משמעויותיו ניתן לחלץ רק על-ידי פענוח פרקטיקות שונות המודגשות על-ידי גברים (Vale de Almeida, 1996). המתודולוגיה ההולמת מחקר כזה היא התצפית המשתתפת, המאפשרת להשתלב בחיי היומיום של גברים. אכן, חוקרי גבריות מרבים לשבת בבתי-קפה של גברים (מונטרסקו, 1998; Vale de Almeida, 1996), לכתוב יומני-שדה בבסיסים צבאיים (Ben-Ari, 1998) או לחקור מקומות עבודה גבריים (Collinson & Hearn, 1994) על-מנת לחקור "עשייה" של גבריות. אולם אילוצי הצבא אינם מאפשרים לאזרחיות לערוך תצפיות ממושכות, והמחקר התבסס לכן על ראיונות-עומק עם חיילים וחילות, שנערכו על-פירוב לקראת השחרור או בשנה הראשונה לאחר שחרורם מהצבא. על-מנת לעמוד על הבניית הזהויות המגדריות בצבא, ראיינתי בשנים 1996–1999 חמישים ושבעה גברים וארבעים ושש נשים ששירתו במגוון רחב של תפקידים. מתוך כלל

הראיונות, המאמר הנוכחי מתבסס על ראיונות עם שישה-עשר חיילים ששירתו בתפקידי צווארון כחול: גיר ואולג הטבחים; יפתח, יאיר וגיל הנהגים; עמרם וחיים מכוונאי הרכב; דרור טכנאי הקשר; תום מש"ק התחזוקה; שוקי הנשק; אודי התחמושת; מתי הטכנאי בחיל-האוויר; כפיר מאבטח המתקנים (ש"ג); אשר הספד; נועם מש"ק המשמעת; ואמיר, ששירת כעובד כללי.³ אחד-עשר מבין המרואיינים היו ממוצא מזרחי, אחד ממוצא מעורב וארבעה ממוצא אשכנזי. שניים מביניהם היו מהגרים מברית-המועצות-לשעבר.⁴ שישה מקבוצה זאת התגוררו בשכונות של הערים הגדולות (תל-אביב, ירושלים ונתניה), תשעה בערי הפריפריה (באר-שבע, אשדוד, בית-שאן וטבריה), ואחד במושב שיתופי בצפון. שלושה סיימו ללמוד בכיתה י, תשעה סיימו תיכון מקצועי, וארבעה (כולם אשכנזים) למדו בבית-ספר תיכון עיוני.

כצפוי, הגישה אל החיילים בתפקידי הצווארון הכחול לא הייתה פשוטה. חיילים קרביים וחיילים בתפקידי צווארון לבן איתרתי בקלות דרך האוניברסיטה או באמצעות קשרים חברתיים, אולם התקשיתי להגיע אל חיילים ששירתו בתפקידי מפקדה. נעזרתי לכן בקשרי משפחה וחברות כדי להיכנס באופן לא-רשמי אל ארבעה בסיסים צבאיים (שני בסיסי צנחנים, בסיס של חיל-האוויר בצפון ובסיס פתוח במרכז הארץ) ולראיין בהם חיילי מפקדה בתפקידים מגוונים. הקפדתי ככל האפשר שהחיילים יהיו לקראת שחרור כדי שתהיה להם פרספקטיבה על השירות הצבאי כולו.

ההבדל במיקום המבני ביני לבין הנחקרים, שהקשה עליי לאתר מרואיינים, בא לידי ביטוי גם בראיונות עצמם. כאורחית אשכנזייה אקדמאית המראיינת בבסיס צבאי, נתפסתי לעיתים על-ידי החיילים כפסיכולוגית או כיועצת ארגונית, כלומר, כנציגת הממסד. חלק מהחיילים חששו שדבריהם יועברו למפקד הבסיס, ושניים אף ביקשו לא להקליט את הראיון. אחרים נטו לנצור את לשונם ולדבר בזהירות, והשיחה הייתה מהוססת, מקוטעת, כמעט דוממת. במצבים כאלה ניסיתי לרכז את האווירה על-ידי הצגה עצמית גלויה מאוד ולא-פורמלית, שימוש בהומור והתנערות מהממסד הצבאי בכלל ומהפיקוד בבסיס המסוים בפרט.

אף-על-פי-כן, פערי הכוח בין המראיינת למרואיין משפיעים ללא ספק על אופייה של השיחה ועל התוצר של הראיון (Hastrup, 1992, p. 122). ההבדל ההיררכי הקיים ממילא ביחסי מראיינת-מרואיינים, מועצם כאן על-ידי הפערים בגיל, במעמד ובהשכלה ביני לבין חיילים אלה.⁵ התחושה במהלך הראיונות, ועוד יותר מכך בקריאת הראיונות המשוקלטים, הייתה שהחיילים התאמצו מאוד לשלוט בחשיפה שלהם ובסיפור המסופר

3 כל השמות בדויים.

4 הקבוצה התעסוקתית של תפקידי הצווארון הכחול, שכללה בעבר בעיקר חיילים מזרחיים, כוללת כיום גם מהגרים רבים מברית-המועצות-לשעבר, שאינם מיוצגים מספיק במאמר זה בשל התקופה שבה נערכו הראיונות.

5 לשם השוואה, ברוב הראיונות עם חיילים קרביים, עם חיילים בתפקידי צווארון לבן ועם חיילות בתפקידים "גבריים" היה ההבדל ההיררכי בין החוקרת לנחקרים שונה, אם לא הפוך. מכיוון שלמרואיינים הללו היה ברור שידיעותיי על הצבא חלקיות בלבד ושהסתכלותי הינה חיצונית לצבא, הם התייחסו אליי בסלחנות מסוימת, פנו אליי בטון דידקטי במהלך הראיון, ונהגו להצביע על סודות שהם לא יספרו לי ולהפגין לפניי את עוצמת הכנתם והתמצאותם בצבא ובצבאיות.

למעני. גם בראיונות שנדמו נינוחים יותר התגלו בדיעבד סתירות, שהעידו בעיקר על אי־הנוחות של החיילים בסיטואציה של הראיון.⁶ את הזהויות הגבריות של החיילים בתפקידי הצווארון הכחול יש לבחון אם כן בהקשר של יחסי כוח מתמידים, המתקיימים גם בזמן הראיון עצמו. אני לא מסכימה עם הטענה הגורפת ש"אינפורמנטים תמיד משקרים לאנתרופולוגים שלהם" (Stoller & Olkes, 1987, p. 229), אלא מאמינה כי הם מציגים רק תמונה חלקית על חייהם (Denzin & Lincoln, 1994), המעוצבת גם מתוך המעמד של הראיון. לכן הזהויות העולות מהסקסט של השיחה הן "רק" הזהויות המוצגות לפניי: הזהות שחייל מזרחי בתפקיד לא־יוקרתי בצבא מציג לפניי אשכנזיה אקדמאית מבוגרת ממנו. זוהי הבניה של גבריות גם ביחס אליי, וייתכן שהזהויות המעמדיות והאתניות שלי ושלם ממלאות בראיון תפקיד משמעותי לא פחות מהזהויות המגדריות שלנו.

הניתוח אינו מתייחס לכן לראיון כאל ייצוג שקוף "אמיתי ומלא" של חיי המרואייין, אלא כאל סקסט של גבריות שיש לשאול עליו שאלות טקסטואליות, כגון: אילו נקודות המרואייין בוחר להציג ואילו הוא מבליע? מה הוא מדגיש? מי מייצג בסיפורו את האחר, ומי את המודל הנשאף? ומה משותף לסקסטים של החיילים בתפקידי הצווארון הכחול ולאלה של החיילים בקבוצות האחרות?

שאלות אלה מעניינות במיוחד מכיוון שהחיילים בתפקידי הצווארון הכחול מהווים "קבוצה נעלמה" במחקר החברתי בישראל. מדעי החברה עשירים במחקר על הצבא וחייליו, אך חלק־הארי של המחקר מתמקד בחקר החוויה והזהות של החייל הקרבי.⁷ נוסף על כך, הספרות הפופולרית, האוטוביוגרפית, אלבומי־הניצחון וכן תקשורת־ההמונים בישראל, המרבים לעסוק בצבא, מוקדשים גם הם לחייל הקרבי. לעומתם, על החיילים הלא־קרביים לא נערכו כמעט מחקרים מהפרספקטיבה הסוציולוגית, והמחקר המועט שאכן נעשה מתמקד רובו ככולו בחיילי המקא"מ (חיילי המרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות, המכונים "נערי רפול") ונוטה לגישות פונקציונליסטיות ויישומיות (מש, 1988; Roumani, 1991). מאמר זה מצביע אם כן על כיווני מחקר וניתוח חדשים כאשר הוא מאיר "קבוצה שקופה" בחקר הצבא הישראלי.

חיילים בתפקידי צווארון כחול: גבריות של הבית

סיפור השירות הצבאי של החיילים בתפקידי הצווארון הכחול עובר באחד משני מסלולים טיפוסיים: במסלול הראשון הם מתגייסים ליחידה קרבית אולם יוצאים מהתפקיד הקרבי אחרי תקופה לא־ארוכה בשל התנגדות מתמשכת למשמעת ולסמכות הצבאיות (התנגדות המתפרשת בצבא כבעיות משמעת או כקשיי הסתגלות); ובמסלול השני הם

6 להרחבה על ההשלכות של יחסי הכוח בין המראיינת למרואיינים על ראיונות אלה ופרשנותם, ראו ששון־לוי, 2000, ע' 97–102.

7 ראו, למשל: גל, תשל"ג; הלמן, 1994; לומסקי־פדר, 1998; שיאון, 1997; שירום, 1977; Ben-Ari, 1998; Yerushalmi, 1997. יוצא־דופן הוא מאמרם של פייגה ובן־ארי על חיילי המפקדה (Feige & Ben-Ari, 1991).

מתגייסים מראש לשירות במקצוע שאותו למדו בבית-הספר התיכון המקצועי. לכל אחד משני המסלולים, כפי שאראה בהמשך, יש משמעות בכינון זהותם הגברית. אף-על-פי שמבחינה מקצועית הם נתפסים כמשתייכים לשולי הצבא, זהותם של החיילים בתפקידי הצווארון הכחול מתכוננת במהלך השירות הצבאי תוך כדי דיאלוג מורכב - שחיקוי ודחייה משמשים בו בערבוביה - עם הגבריות ההגמונית של החייל הקרבי. האדרת החייל הקרבי כה בולטת בתרבות הישראלית, שאי-אפשר כמעט להבנות זהות גברית/צבאית שאינה מתייחסת אל הזהות הקרבית. כך, גם החיילים בתפקידי הצווארון הכחול מגלים מחויבות לשיח של הקרביות ומביעים הערצה לחייל הקרבי, המוצג כסמל הגבריות האולטימטיבית. רוב החיילים פתחו לכן את סיפורם הצבאי בתיאור החלום הראשוני להיות לוחם:

רציתי ללכת לקומנדו ימי, אבל ההורים לא הסכימו כי הם אוהבים אותי יותר מדי (עמרם, מכונאי רכב).

אני רציתי תמיד - כל מי שמכיר אותי מקרוב [ידע] - זה תמיד היה גולני. אני ידעתי שאני גולני, אבל אימא שלי כמובן לא חתמה לי [כבן יחיד]. יש לי פרופיל 97 אבל... (תום, מש"ק תחזוקה).

התבנית החוזרת בציטוטים אלה ("תמיד רציתי להיות לוחם, אבל זה לא הסתדר") מעידה עד כמה חזקה (עדיין?) המחויבות לתפקיד הלוחם, גם אם היא מתבטאת רק במבנה הנרטיב, ולא במסלול החיים עצמו. על-ידי הצגת השאיפה הראשונית לשרת בתפקיד קרבי, החיילים ממקמים את עצמם בתוך הקונסנוזוס הישראלי. אולם במסגרת השיח של הקרביות חיילים אלה משלבים מרכיב שאינו אופייני לשיח של החייל הקרבי, כאשר הם מדברים על הורים הזקוקים לתמיכה כלכלית או נפשית; על אימא או חברה הנמצאות לבד וצריכות את הנוכחות של הבן בבית. הם מתארים לכן את המרחק מהבית כקשה במיוחד. כך, למשל, אמר אודי, תחמושתן מירושלים ששירת בבסיס צנחנים:

הייתי מורעל, מאוד אהבתי את הצבא... רציתי ללכת לקומנדו הימי. עברתי גיבוש ונקעתי את הברך, אז נפלתי. וזהו. [אחרי הבקו"ם] עברתי לגיבוש צנחנים... והתחלתי טירונות, ואז... אָה... לי היו בעיות, קצת בעיות, הייתי חייב לעזוב. כבר לא היה בשליטה שלי. אני עזבתי לקראת סוף טירונות בגלל המצב של אימא שלי - היא נשארה לבד, היא הייתה רגילה אליי. היא הייתה צריכה את התמיכה שלי, אז איכשהו היה לה גם קשה עם זה שאני בחי"ר, אז זה די השפיע.

כמו אצל החיילים הקרביים, הזהות הגברית של אודי מדגישה אחריות ותרומה חיונית, אולם האחריות היא כלפי המשפחה, ולא כלפי הלאום. אם לדייק, אודי והחיילים האחרים מדברים בעיקר על אחריותם כלפי הנשים בבית: אימהות, אחיות וחברות הזקוקות לנוכחותם. הגבריות שלהם מקבלת אם כן את כוחה מהחיוניות שלהם לנשים, המוצגות כחלשות, ולמשפחה שצריכה אותם.

מכאן, טענתי היא שבשל המיקום האתנו-מעמדי וההצבה התעסוקתית שלהם בצבא, והוויות הגבריות שחיילים בתפקידי צווארון כחול מציגים אינן מעוגנות בתפקיד הצבאי, אלא שואבות את עיקר כוחן מחיי הבית והמשפחה. כמעט בכל מקרה שבו הזכירו החיילים

את הבית, הם תיארו אותו כמקום חלש שבו צריכים את החייל – הגבר הצעיר – כמקור של תמיכה ועזרה מסוגים שונים. בעוד שבצבא, כמו גם במערכת החינוך ובשוק העבודה, נערים מהמעמד הנמוך עלולים לחוש לעיתים קרובות מיותרים ובלתי־נראים, בבית הם מקבלים את ההכרה של מי שהוא נחוץ ואף חיוני לקיום היומיומי. כאשר המבנה הפטריארכלי־המשפחתי, המאפיין את כלל האוכלוסייה הישראלית, משולב עם עוני ואבטלה (ולעיתים חולי), הוא מעניק חשיבות יתרה לגבר הצעיר ולכוח העבודה שלו, ולכן מעניק לו הכרה וזכויות־יתר שהוא אינו מקבל מחוץ לבית. נוסף על כך, ככל שהנגישות להודמנויות כלכליות ותעסוקתיות נמוכה יותר, כן עולה חשיבותה של המשפחתיות, ומכאן חשיבותו של הבית מבחינת הגבר הצעיר ב"פריפריה" של החברה היהודית (פוגל־ביזאוי, 1999, ע' 164). הבית אם כן, ולא הצבא, הוא האתר המעניק להם כוח, ערך וחשיבות אקסוקלוסיבית כגברים.

אולם לבית יש משמעות נוספת בהקשר הצבאי: הבית זקוק לא רק לתמיכתם של הבנים, אלא בוז־זמנית גם לאישור מהצבא שהבן הצעיר עומד בנורמות של הגבריות הישראלית התקנית. יפתח, נהג מבסיס במרכז הארץ, הסביר:

תראי, אני עושה צבא [כדי] לכבד את המשפחה, זה דבר ראשון, אָה... אפשר להגיד למדינה, אבל ממש בקטע קטן. אני רוצה לעשות שלוש שנים, את מבינה, כאילו אני רוצה לשרת את הצבא. גם בגלל המשפחה שלי, זה בעיקר למשפחה.
שאלה: למה למשפחה?

יפתח: כי ממש יתבאסו עליי אם אני לא אעשה את זה. אני רוצה לכבד אותם. הם נתנו לי הרבה בחיים.

בסענתו כי הוא משרת בצבא על־מנת לכבד את המשפחה, כי אחרת "יתבאסו עליו", יפתח מרמז כי אם הוא לא ישרת בצבא, המשפחה עלולה להיתפס כחריגה מבחינה חברתית או ככישלון. השירות הצבאי מקושר למדינה בדבריו באופן מינימלי בלבד, ועיקרו – לשמר את המקום של הגבר הצעיר במבנה המשפחתי ואת מקומה של המשפחה בחברה הישראלית. כמו אשר, שאותו פגשנו בתחילת המאמר ואשר תיאר את החלטתו להתגייס לצבא כדי לְרצות את ההורים, הסביר גם חיים, מכונאי רכב מנתניה: "רוב האנשים היום עושים צבא. למה? בגלל ההורים, את מבינה, וגם בגלל שהם רוצים לקבל זכויות, אבל רוב האנשים זה בגלל ההורים, מה ההורים יגידו אם ככה וככה." כלומר, החייל רוצה לשרת, אבל המוקד נשאר הבית: הוא צריך לשרת כדי שהמשפחה תדע שהוא יציב, מסודר ויכול לעמוד במשמעת, בקשיים ובלחצים. המוטיב של "לשרת בשביל המשפחה" מצביע על מרכזיותו של השירות הצבאי בסימון מהוגנות ותקינות חברתית בישראל.

היחס בין הצבא לבית מתגלה כאן כיחס מתוח ורווי סתירות, כשהמשפחה מעבירה לגבר הצעיר מסר כפול שלפיו חשוב שהוא יתגייס מכיוון שהשירות הצבאי מסמן תקינות חברתית, ובו־זמן חשוב שהחייל יישאר נוכח בבית או קרוב אליו. בכל מקרה, המוקד המעצב את השירות הצבאי הוא הבית, ולא המדינה.

הבניית גבריות המתבססת על חיי הבית והמשפחה הינה אם כן תוצר של המיקום המעמדי של החיילים בתפקידי הצווארון הכחול, מיקום המשאיר אותם חלשים ומנוכרים

ביחס לצבא ולמדינה. הבניית זהות זאת דומה להבניית הזהויות הגבריות שמתארת למונט במחקרה על מעמד הפועלים האמריקאי. לדבריה, התכונה המשותפת לגברים מהמעמד הנמוך, שחורים ולבנים כאחד, היא המחויבות הגורפת לתחום הפרטי, המדגישה פרנסה והגנה על המשפחה. זאת, משום שהמשפחה הינה התחום העיקרי שבו גברים אלה יכולים להיות בעלי הכוח ולזכות בסטטוס וביוקרה. זה גם התחום המעניק להם סיפוק אינטרינזי ולגיטימציה, שהינם חיוניים כאשר העבודה אינה מתגמלת ומציעה אפשרויות מוגבלות בלבד (Lamont, 2000b, p. 30). הבית הינו אם כן המוקד לכינונה של הזהות הגברית מכיוון שהוא תלוי בחייל וזקוק לו כאדם אוטונומי ואחראי.

אולם מכיוון שהגבריות ההגמונית בישראל מתבססת על הישגים פומביים בתחום הציבורי בכלל, ובשדה הקרב בפרט, "הגבריות של הבית" אינה נתפסת כזהות לגיטימית וכמקור לגאווה. לכן החיילים אינם מציגים אותה בראיונות באופן מפורש, אלא היא עולה מתוך הטקסטים באופן מרומז, בין השורות, ובאופן עקיף באמצעות תמות אחרות. שתי תמות שחזרו ועלו בעיקר בשיח של חיילי הצווארון הכחול הובילו אותי לניתוח "הגבריות של הבית": ההתנגדות למשמעת ולסמכות הצבאיות, והדגשת התמיכה הכלכלית בבית ובמשפחה. ההתנגדות לסמכות מייצרת את דמות הגבר האוטונומי שאינו מקבל פקודות מאיש, בעוד שהדגשת הפרנסה והנוכחות בבית מבנה את הזהות של הגבר המגן והאחראי. שיח ההתנגדות לסמכות ושיח הפרנסה משולבים זה בזה אצל רוב החיילים בתפקידי הצווארון הכחול, ומהווים אסטרטגיות דיסקורסיביות הממקמות את הבית מעל למדינה ובו־זמנית מאפשרות להם להסביר, ואולי אף להצדיק, את מיקומם במבנה הצבאי.

התנגדות לסמכות ולמשמעת

חיילים רבים המשרתים בתפקידי צווארון כחול הסבירו כי הם התחילו את שירותם ביחידה קרבית אולם יצאו מהתפקיד הקרבי מכיוון שלא היו מוכנים לקבל את מרות הצבא ולהשלים עם המשמעת הצבאית. הם סיפרו באריכות על התחצפויות למפקדים, הפיכת שולחנות במשרדי שלישות, סירובי פקודה, בריחות ועריקות, שכתוצאה מהם עברו לתפקיד צווארון כחול.

הסיפור של ניר, טבח בבסיס צנחנים, נפתח באמירה אופיינית המבטאת מחויבות לתפקיד הלוחם. בתיאור חלומו להיות לוחם הדגיש ניר בעיקר מרכיבים סמליים של הגבריות הדומיננטית: "התחלתי בצנחנים. כולם רוצים להיות לוחמים, צנחנים, גבריים, כל זה, הכי טוב, כומתה, נעליים, צנחן – אתה מתלהב מזה." אולם עם הגיוס הוא התקשה להשלים עם המרחק מהבית ועם המשמעת במסלול הקרבי, ואחרי שלושה חודשים בסירונות של הצנחנים הוא רצה "לעוף מזה":

חיכיתי חצי שנה לגיוס, כבר ירד לי החשק לצנחנים. בפלוגה לא התלהבתי לא לבוא הביתה. התרגלתי לחיי האורחות, לעשות מה שבראש שלי, לא התלהבתי מהמשמעת. אחרי שלושה חודשים רציתי לעוף מזה. לא התאים לי. רציתי לקבל קל"ב [קרוב לבית].

כאשר ניר אומר "לא התלהבתי מהמשמעת", הוא מציג את עויבת המסלול הקרבי

כבחירה אוטונומית שלו. "באזרחות אתה אדון לעצמך – עושה מה שאתה רוצה מתי שאתה רוצה", הוא מוסיף ואומר, ומבטא בכך סירוב להשלים עם המשמעת הצבאית. כפיר, מאבטח מתקנים (ש"ג), מציג גם הוא בתחילת דבריו את המחויבות לקרביות, אבל מתאר באריכות את הקשיים בשירות הצבאי, שהתגלו כבר בבקו"ם:

רציתי קרבי בהתחלה. הייתי חודש וחצי בבקו"ם. התחילו לתת לי לצבוע קירות שמה. בקיצור, עמדנו הרבה על הרגליים, בבקו"ם זה לא קל. כשאת באה מאזרחות, פתאום את מקבלת בום כזה שקורעים לך את התחת ונותנים לך לצבוע, לעדור, דברים כאלה... אז הרבה אנשים ירדה להם המוטיוציה שמה. התחילו לעשות בעיות, התחילו לברות. אני אחד מאלה שנפלו.

היינו בורחים. באים בשבע בבוקר לשמה, מסתובבים, יענו הולכים, נגיד יש לך פינוי [באוטובוס] נגיד לתותחנים. בהתחלה הייתי בגבעתי. בגבעתי לא רצו. אני ועוד חבר שלי התגייסנו והוא עלה על האוטובוס; אני השאירו אותי שם לטאטות. את מבינה? אחר-כך כל פינוי הייתי בורח הביתה והייתי חוזר על הבוקר.

שוקי, נשק בצנחנים:

האמת, כשהגעתי ללשכת גיוס בצוים הראשונים, רציתי להיות לוחם... אבל לא הסתדר לי. עשיתי בלגן בצה"ל, איך שהתגייסתי ביום הראשון. לא רציתי להיות לוחם... לא התפנית להם בבקו"ם. היו אומרים עכשיו כולם לעלות לאוטובוס... אני לא, לא מתפנה, לא מתפנה. ואז לקחו אותי למעצר בבקו"ם.

ואשר, הספר מחיל-האוויר:

הייתי אמור להתגייס בגיל שמונה-עשרה וחצי. קיבלתי גיוס, התגייסתי לצנחנים ולא הייתי מוכן. כאילו כל האחים שלי שירתו בקרבי, [אבל] לא הייתי מוכן. ואז ככה במשך שנה ברחתי מהצבא. עד שהסדרתי איתם, הגעתי איתם להסדר שאני רוצה להיות ספר; אם לא – אני לא עושה צבא. בבקו"ם, איך ששמעתי ראיתי מה הגיוס שהולך להיות, תפסתי את המדים, הורדתי אותם, זרקתי אותם שם ונסעתי לטבריה חזרה. ככה. הייתי מתיאש מהר. בטירונות של שלוש וחצי שבועות – רק משפטים, רק ריתוקים, סתם. כי לא הייתי משוגע להיכנס לתוך משמעת.

ההתנגדות למשמעת הצבאית נובעת בחלקה מהקשיים הפיזיים והנפשיים העומדים בפני הטירון, כגון עמידה בלוחות-זמנים נוקשים, עבודה פיזית קשה, דרישות למשמוע הגוף וכדומה. אולם לצד קשיים אלה חוזר ועולה בטקסטים של החיילים הקושי להתמודד עם המרחק מהבית. קושי זה הוצג לעיתים כקושי של החיילים עצמם המתגעגעים לבית, ולעיתים כקושי של המשפחה הזקוקה לבן ותובעת את נוכחותו או את קרבתו לבית. המרחק מהבית וחוסר האפשרות לשמור על מקומם בו מובילים להתנגדות למשמעת ולסמכות הצבאיות הכופה עליהם מרחק זה. הסמכות של הבית נתפסת כגוברת על סמכות הצבא, ולכן כאשר יש התנגשות בין הבית לבין הצבא, הבית מקבל ראשוניות ומייצר

התנגדות לסמכות הצבא. ניר הטבח הסביר: "החברה שלי הייתה הגורם ליציאה שלי מהפלוגות. אתה שומע אותה בוכה בטלפון, לחוצה. אתה אומר – מה הוא [המפקד] יגיד לי מה לעשות במקום שאני אהיה איתה?" בעימות בין המפקד לחברה, ניר מעניק עליונות לחברה כגורם מכריע בעיצוב השירות הצבאי שלו. ההודקקות של החברה אליו, המובעת בבכי הטלפוני, מעניקה לו חשיבות שהוא אינו מקבל מהצבא. לכן הוא מעניק לחברה סמכות שגוברת על סמכות המפקד, ומכאן המרד שלו נגד הכוח והסמכות של המפקד.

המקום המרכזי של הבית בחייו של חייל הצווארון הכחול מתבהר מתוך ההשוואה עם החייל הקרבי, שלעיתים קרובות מעניק עדיפות לדרישות הצבא על הצרכים של הבית. דוגמה הממחישה הבדל זה עולה מסרטת של מיכל אביעד "האם ירית פעם במישהו?". הסרט חוקר את הגבריות הישראלית דרך התבוננות בחיילים מבוגרים במילואים מנקודת-ראותה של אישה. במהלך הסרט אביעד מוטרדת מכך שאחד החיילים, עובד סוציאלי במקצועו, הגיע למילואים אף-על-פי שאשתו עוברת טיפול רפואי קשה באותו יום. על שאלתה "למי אתה נאמן יותר?" (כלומר, למשפחה או לפלוגה) הוא עונה במבוכה "את רואה מה החלטתי?". נאמנותו לפלוגה, ובהרחבה לצבא, עולה אם כן על נאמנותו לאשתו ולמשפחתו (אם כי בסיום הוא נוסע לבית-החולים, אבל מדגיש שהוא לא היה נוסע אילו אביעד לא הייתה מפעילה עליו לחץ ומעוררת בו רגשי אשמה). לעומתו, חיילי הצווארון הכחול מבטאים נאמנות ברורה, מעל לכל ספק, למשפחה, ואינם מהססים להתעמת עם המפקדים על-מנת להיענות לצורכי הבית.

ההתנגדות למשמעת הצבאית אינה מייחדת כמובן את חיילי הצווארון הכחול. חיילים רבים, קרביים ולא-קרביים, מגלים התנגדויות שונות למשמעת הצבאית, אולם רק חיילי המפקדה חזרו וסיפרו שוב ושוב את סיפור התנגדותם למשמעת כסיפור מרכזי המעצב את החוויה הצבאית שלהם.⁸ לכן יש לבחון את ההתנגדות למשמעת הצבאית מתוך ההקשר של המיקום האתנו-מעמדי של החיילים.

החיילים מהמעמד הנמוך מתגייסים לצבא מכיוון שחוק גיוס-חובה דורש שהם יתגייסו, מכיוון שזה האירוע הנורמטיבי של נערים יהודיים בני-גילם בישראל, ובעיקר מכיוון שהם חוששים מהתיג השלילי המוטבע בגברים שלא שירתו. זאת, מתוך מודעות לכך שגבר שלא שירת מתקשה יותר להשתלב בחברה האזרחית, במיוחד אם נקודת הזינוק ההתחלתית שלו נמוכה. אולם הם מתגייסים מתוך עמדה מנוכרת מלכתחילה. הצבא מוצג לחיילים אלה כ"כרטיס-כניסה" לחברה הישראלית שיסייע בקידום החברתי והכלכלי שלהם, אולם מהמיקום המעמדי שלהם⁹ הם מבינים שהצבא לא יקדם אותם, ושרוב הסיכויים שהם ישתחררו באותה עמדה חברתית שממנה התגייסו. יפתח הנהג, שהוצב בתחילת השירות לתפקיד פחח מטוסים, העיר בציניות מפוכחת על סיכויי הקידום שהצבא מציע לו:

8 הקבוצה הנוספת היחידה שדיברה בהרחבה על התנגדות למשמעת כמאפיינת את שירותה הצבאי היא קבוצת החיילים הקרביים ששירתו בפלוגות המסייעות בגדודי החי"ר. אולם יש הבדל גדול בין שני המקרים: בפלוגה המסייעת ההתנגדות למשמעת הינה לעיתים קרובות קולקטיבית ונועדה לשמר ערכים היררכיים צבאיים, כגון מעמדם העדיף של ותיקים לעומת צעירים, בעוד שההתנגדות למשמעת של הטבח או של התחמושתן הינה אינדיווידואלית ומעלה ערכים אנטי-צבאיים.

9 על מעמדם של המזרחים בחברה הישראלית, ראו: גרבי ולוי, 2000; כהן, 1998; פלד, 2002.

זה בכלל הטריף אותי כאילו. באים אליי בגישה יפה – "זה עתיד לחיים". עכשיו מה עתיד לחיים? מה, אני אהיה פתח מטוס כל החיים שלי? כאילו בתכל'ס, די לעבוד על אנשים.

ואשר הספר הסביר:

הנה, אחי היום משתחרר, השתחרר לפני שבועיים – סתם, תאמיני לי, מסכן. נזרק, תאמיני לי; היה שלוש שנים נהג על כבאית, שלוש שנים אני מדבר איתך – קורסים, זה, קרעו אותו. היום הוא יוצא לאזרחות, יש לו רשיון מעל חמישה-עשר טון, הוא ניגש [למקומות עבודה], שלום שלום, רוצה לקבל עבודה, נתנו לו הצעת מחיר של עבודה לחודש, תעבוד מחמש בבוקר עד חמש בערב, גם תנהג גם תספל, תקבל 2,800–3,000 שקל. איפה ההיגיון?... מה קרה, זה חייל משוחרר, הוא תרם שלוש שנים מהחיים שלו נתן למדינה. זה סתם, זה שאני רואה דברים כאלו זה עוד יותר מוריד לי את המוטיווציה לשרת בצה"ל. את מבינה?

אשר לומד מסיפור-החיים של אחיו הגדול שמנקודת-הראות של המעמד הנמוך אין לשירות הצבאי משמעות של ניעות חברתית או כלכלית, ובוודאי לא של שילוב שוויוני בחברה הישראלית. דבריו מעידים על ההתנפצות המעמדית של התפיסה הרפובליקנית, המניחה זכויות אזרחיות מלאות על בסיס השירות הצבאי, שהרי גם מי שתרם למדינה שלוש שנים יכול להיות מובטל אחרי השירות הצבאי או להתפרנס בדוחק רב. התנפצות התקווה לאזרחות מלאה בעקבות השירות הצבאי גורמת לאשר תחושות של תסכול, ניכור וכעס, הבאות לידי ביטוי בהתנגדות למשמעת ובהתעקשות חוזרת ונשנית על שירות על-פי תנאיו ובהתאם לצרכיו האישיים:

אחרי הטירונות הגעתי לשדה-דב, וגם בשדה-דב היה לי בלגן. כל מקום שהלכתי היה לי בלגן. רצו לשים אותי בבאר-שבע. העפתי שמה, הפכתי להם, את כל המשרדים הפכתי להם, עד שאמרו יכניסו אותי לכלא. אמרתי להם תכניסו אותי לכלא, לא מפחד מכם. אמרתי אני בצפון, לא מעניין אותי, יש לי הורים חולים בבית. אמרו לי אתה תעשה שם שבוע-שבוע. מה אכפת לך? אמרתי אני לא עושה שבוע-שבוע, אני עושה חמש-שע, ואני עושה את זה בצפון. את רוצה, אני עושה. את לא רוצה, אני עכשיו הולך הביתה, לא עושה צבא. עכשיו אני מוריד את המדים ואני הולך הביתה. בקיצור עשיתי בלגן שמה וקיבלתי מה שאני רוצה.

אשר משחזר בנרטיב האישי שלו את התופעה המכונה על-ידי המערכת הצבאית "בעיות משמעת". מנקודת-ראותו, יש ל"בעיות משמעת" רציונל ברור, כאשר הוא דורש לשרת רק במקצוע שאותו למד ורק קרוב לבית. כלומר, "בעיות המשמעת" הן דרכו להתמקח עם הצבא על-מנת להבטיח שירות שיהלום את צרכיו האישיים והמשפחתיים. ההתנגדות למשמעת והחשיבות של הבית מזינות אם כן זו את זו. בתוך הקשר המקבע חיילים אלה בתפקידים בעלי מעמד נמוך ויוקרה נמוכה, בעיות המשמעת מבטאות מאבק על השגה – או שמירה – של הערך העצמי ממקורות אחרים, לא-צבאיים.

גבריות כטקסט של מחאה חברתית

בהתנגדותו המתמשכת למשמעת, החייל מייצר ומפגין גבריות אחרת, לא-צבאית. זוהי גבריות של מי שמוכיח שהוא "לא פראייר" – מי ש"לא פראייר" הוא יותר "גבר", יותר אסרטיבי, פועל באופן אוטונומי (רוניגר ופייגה, 1993). כאשר החיילים מדגישים בראיונות את בעיות המשמעת שלהם, הם מציגים את עצמם כמי שאינם מקבלים סמכות ואינם מצייתים למרות. הם מבנים את הזהות הגברית שלהם דרך הצגת עצמם כמי שאינם מקבלים הוראות מאיש וכמי שמהווים מקור יחיד לסמכות על עצמם.

כך, בהתנגדות למשמעת, החייל מפגין ומייצר גבריות שמוצגת כשוויונית לגבריות הצבאית ואשר מדגישה אסרטיביות אינדיווידואליסטית. בעיניו, הלוחם, נערץ ככל שיהיה, הינו ב־זמנית גם "פראייר" מכיוון שהוא מוכן לקבל פקודות מבין-גילו, לציית להוראות הצבא ולהפקיר את עצמו למשמעת הצבאית. לעומת הלוחם, החיילים בתפקידי הצווארון הכחול אינם מוכנים לקבל את עול הסמכות הצבאית, ולכן המשאומתן בינם לבין המערכת הצבאית נע סביב נושאים של מרי כלפי הסמכות ומהווה "ביטוי חריף של אנטי-ממסדיות" (רוניגר ופייגה, 1993, ע' 122).

הגבריות דרך ההתנגדות מבטאת מאבק להשגת הכרה אישית, ומהווה ערוץ למחאה בכך שהיא חותרת תחת השיח הרפובליקני המנסח נאמנות למדינה במונחים של תרומה לקולקטיב (הלמן, 1994; רפפורט ואחרים, 1995). בעוד ש"שיח התרומה" מבסס היררכיה חברתית על-פי רמת הנתינה של היחיד למדינה, השיח של "המסרב להיות פראייר" מייצר היררכיה חליפית המבוססת על אסרטיביות אישית. "הלא-פראייר", אותו חייל ש"לא יגידו לו מה לעשות", מבטא בשיח שלו ביקורת על המודל ההרואי שהוצב לפניו, ובמשתמע גם מחאה נגד עצם התביעה להקריב (רוניגר ופייגה, 1993, ע' 134). באמצעות פרקטיקות ההתנגדות שלהם, החיילים מהמעמד הנמוך מציגים את השירות הצבאי לא כתרומה למדינה, אלא כחלק ממערכת של יחסי-חליפין, שהעיקרון המנחה אותה הוא "תרומה בעבור תמורה ראויה". מודל זה קושר עדיין בין האזרח למדינה, אבל הוא שונה מהמודל הרפובליקני (או הציוני) הקלסי, שלפיו התגמול של האזרח תמון בתרומה עצמה. ההתנגדות של החייל להיות "פראייר" ולתרום למדינה ללא תמורה ראויה מביעה תפיסה של אי-צדק מעמדי-חברתי, העולה מתוך תחושות של תסכול וקיפוח.

יחד עם זה, ההתנגדות לצבא הינה דו-ערכית משום שישראלים רבים חשים שהתביעה להקרבה בשירות הצבאי הינה לגיטימית בשל התחושה של איום קיומי (רוניגר ופייגה, 1993, ע' 134). לכן החיילים המתקוממים נגד המשמעת הצבאית מערערים על האתוס הישראלי של תרומה לקולקטיב, אולם ב־זמנית מבטאים הערכה לנכונות ההקרבה של החיילים הקרביים. שני סוגי השיח – שיח התרומה והשיח של "הלא-פראייר" – אינם שווי-מעמד, שכן השיח של "הלא-פראייר" הינו במידה רבה הבניית-נגד של אלה שהודרו מהמחוזות המדגישים תרומה. זהו שיח שנוצר מתוך התנגדות לעקרון התרומה, והוא משועבד לו במונחים רבים. עקבותיו המילוליים של שיח התרומה נמצאים לכן גם בשיח של אלה המצהירים שהם "לא-פראיירים" ולא מתכוונים לתרום ללא תמורה הולמת. בדבריו של עמרם, מכונאי הרכב, השיח של הקיפוח והשיח של התרומה מתערבבים זה בזה, כשהוא מדגיש את חשיבות התרומה, מצד אחד, וזועם על חוסר הקשר בין תרומתו שלו לבין זכויותיו האזרחיות, מצד אחר:

רציתי לשרת, רציתי תמיד לתרום, רציתי לתרום, ללכת ליחידה מובחרת, לתרום כמה שאפשר ממני, אפילו להקריב את החיים שלי בשביל זה. אבל זה תלוי. יענו, מסתכלים עליך [אחרת] באזרחות אם לא עשית צבא.

מה שיותר גרוע בזה שאני יוצא לאזרחות, אני לא יודע מה אני הולך לעשות באזרחות. בוא נגיד שהמדינה בקושי תעזור לי, היא עוזרת לעולים חדשים. אנשים באים עם משפחות מחוץ-לארץ – יהודים, לא יהודים – אני לא יודע אבל זה נורא כואב שעוזרים להם יותר מאשר לחיילים משוחררים שתורמים שלוש שנים.

שית התרומה קיים אם כן גם בתוך הנרטיב החותר נגד העיקרון של התרומה. כך, לתרומה יש שתי משמעויות מנוגדות המתקיימות זו לצד זו. המשמעות האחת רואה בתרומה ערך אלטרואיסטי, ציוני וחיובי, ולצידה מתקיים השיח הרואה בתרומה ביטוי לפראייריות שלילית (רוניגר ופייגה, 1993). מבחינת החיילים בתפקידי הצווארון הכחול, התרומה לצבא חשובה אבל היא מותנית בקבלת תמורה ראויה.

מרכיוות הקשר בין תרומה לתמורה מסבירה מדוע כאשר החיילים חשים שהם מקבלים תמורה הולמת, הם נוטשים את דרך ההתנגדות ועוברים לשיתוף-פעולה עם המערכת הצבאית. שוקי, למשל, אותו חייל שלא היה מוכן לשרת בגולני, הוצב לבסוף כנשק בבסיס צנחנים. שוקי ניסח את עקרון התמורה באופן בהיר ביותר:

קשה קצת שיש עליך יותר מדי מטלות ושסומכים עליך יותר מדי, אבל זה בסדר. יש תמורה, אם לא היה תמורה לא הייתי...
שאלה: איזו תמורה?

שוקי: מתי שאני רוצה אני יוצא הביתה, כל מה שאני אומר זה קדוש... אז אני כמעט יוצא כל יום הביתה אם אין לי מה לעשות.
ואיך אומרים, לפני פחות מחודשיים – שלוש גם קיבלתי "חייל מצטיין".
בגלל זה פה, איך אומרים, מכבדים אותי, בגלל זה גם רוצים שאני אחתום קבע.

התמורה ששוקי מקבל מהצבא הינה מוחשית וסמלית כאחת. הוא מקבל חופש פעולה ואפשרות לשלוט בסדר-היום שלו, אבל בעיקר הוא מקבל הכרה פומבית הן באמצעות התואר "חייל מצטיין" של היחידה והן בתחושתו שמכבדים אותו ומעריכים את דעתו. כבר בפתיחת הריאיון הוא הציג את עצמו דרך הדגשת מעמדו בבסיס: "פה אני מחזיק את הנשקיה לבד, אני מחזיק את הפלוגות פה לבד, אני עושה את הביקורות, אני מתאם, אני מחתים אותם, אני מושך ציודים, אני הכל פה." בחזרה שבע פעמים על המילה "אני", עד האמירה המוחלטת "אני הכל פה", שוקי מלמד על תחושה של כוח, חיוניות, הערכה והכרה בתפקידו הצבאי, המהווה תמורה הולמת על מאמציו. לכן, אף שהוא נכנע לכללי הצבא, הוא לא יצא "פראיר".

לעומתו ניר, הטבח ששירת באותו בסיס עם שוקי, הביע בעיקר זעם מתמשך על הבסיס, על מפקד הבסיס ועל הצבא כולו משום שהוא חש כי הוא אינו מקבל תמורה הולמת על שירותו הצבאי. תלונותיו כלפי הצבא עוסקות בעיקר בחוסר האוטונומיה שלו:

הוא כועס על שלא הייתה לו שליטה בבחירת המקצוע, על חוסר שליטה בסדר-היום שלו, על שעות העבודה הארוכות, על העדר שעות פנאי, על זלזול מצד המפקדים ועל תנאי המגורים הגרועים. הטקסט שלו מביע תחושות קיפוח וניצול בשל אי-הצדק בחלוקת העבודה הצבאית:

יש פה בלת"מים [אירועים בלתי-מתוכננים] שלא מהעולם הזה... זה מייאש את החיילים. פתאום בשלוש בבוקר מעירים אותך לעשות כיבוד. המג"ד רוצה שתייה. הראש שלי מתפוצץ. כל הזמן מנחיתים עלינו, מה - קשה לעשות קפה? בשביל זה צריך להעיר אותי בשלוש בבוקר? הטבחים הם רק במטבח. אנחנו לא נחים בכלל, אין הפסקות. המפקדה משחקים כדורסל בלילה, הולכים למכון כושר, לנו אין זמן. אני רוצה מכון כושר, מים חמים להתקלח. אתמול, למשל, לא התקלחנו, אין מים. מקום עלוב. אין שירותים כמו שצריך, אין מקלחות.

ניר חש שהוא נקלע לעמדת הפראייר, והתחושה שהוא אינו מקבל תמורה ראויה מובילה אותו להתנגדות מתמשכת לחוקי הצבא. התנגדות זאת מתבטאת לא רק בשיח שלו, אלא גם בפרקטיקות גופניות, כמו ההחלטה לגדל זקן, שהוסברה כפעולה מודעת של מחאה נגד משמוע הגוף בצבא:

בבסיס הזה אסור לגדל זקנים. [בצבא, אם] אתה רוצה לגדל זקן, תחתום על זקן. אבל לא, בבסיס הזה החליטו שאף אחד לא מגדל זקן. אז התעקשתי, אמרתי שמותר לי. סתם כי בא לי.

ההבדל בין הסיפור של שוקי לבין הסיפור של ניר חוזר ומבהיר שזהויות גבריות (כמו זהויות נשיות) לא רק שאינן מולדות, אלא שגם כתוצר חברתי הן אינן מקובעות, אלא ניידות ומשתנות על-פי ההקשר החברתי. ויליס (Willis, 1977), למשל, הראה כי נערים ממעמד הפועלים באנגליה מכוננים שני סוגים שונים של גבריות: "גבריות נורמטיבית", שהתבטאה בתחרות על הכרה דרך הצטיינות בלימודים; ו"גבריות מתנגדת", שהובילה, כמו החיילים בתפקידי הצווארון הכחול, לעיסוק בעבודות-כפיים. באופן דומה, חיילים מזרחיים ממעמד נמוך אך עם תפיסת גבריות שונה יכולים להישאר במסלול הקרבי (במיוחד בגולני) וליטול חלק בגבריות ההגמונית. כלומר, הקשר בין אתניות, מעמד, גבריות ותפקיד צבאי אינו דטרמיניסטי, ומודלים גבריים שונים יכולים להתפתח באותה קבוצה אתנו-מעמדית ובתוך אותו הקשר מוסדי. התפיסות המגוונות של גבריות ממלאות תפקיד מרכזי בעיצוב הסיפור הצבאי, ובזימנית יש למסלול הצבאי תפקיד נכבד בהתהוותן של תפיסות אלה.

לעומת זה, המשותף לגרטיב של שוקי וניר הוא שבשני המקרים הפרשנות שלהם ביחס לסיפורם הצבאי אינה מאורגנת על-פי העיקרון הרפובליקני, המדגיש את תרומת האזרח לקולקטיב, אלא מודרכת על-פי העיקרון של חליפין הוגנים בין התרומה למדינה לבין התמורה עליה. כאשר הם חשים שהם אינם מקבלים תמורה ראויה, הם ממשיכים בהתנגדותם לסמכות הצבאית.

אולם התנגדות זו אינה "טקסט גלוי של מחאה" המנסה להתנגדות קולקטיבית מפורשת, אלא מהווה "תסריט סמוי של התנגדות" (Scott, 1990) במונחים של כעס אישי המתבטא

דרך האטת העבודה, מחאה דרך הגוף ועוד. לפי סקוט (שם), קבוצת הנשלטים פונה למרד או למהפכה רק במקרים של ייאוש מוחלט. בדרך-כלל הנשלטים מנסים לשקם את תפיסתם העצמית ולהשיג שליטה – ולו מזערית – במצבם בתוך המערכת המדכאת על-ידי צורות יומיומיות אינדיווידואליסטיות ולא-פורמליות של התנגדות, המהוות את "הנשק של החלשים". אולם מכיוון שהשיח הלגיטימי הפומבי הוא השיח של הקבוצה הדומיננטית, ניתן להגיע אל התסריט הסמוי של המחאה רק דרך פענוח הפרקטיקות היומיומיות של חברי הקבוצה הנשלטת. כך, התנהגותו המרדנית של ניר הינה ביטוי ל"שיח סמוי של התנגדות", ודרך למיקוח מתמשך עם מפקדיו על תנאי העבודה, שעות הפנאי, תנאי השירות וכדומה. אולם מכיוון שזו התנגדות אינדיווידואלית ודו-ערכית, היא אינה יכולה לשנות את המבנה האתנו-פונקציונלי של הצבא.

אכן, למרות הניכור והזעם שחיילים אלה מביעים ביחס לצבא ולמדינה, לא מתקיים בצבא דיון ממשי על מעמדם של חיילים בתפקידי צווארון כחול. הטענה של הצבא לגיוס וקידום על-פי אמות-מידה הישגיות אוניוורסליות, ייצוגם של מזרחים ביחידות הלוחמות ובמטכ"ל עצמו וכן תוכניות השיקום המכוונות בעיקר למזרחים – כל אלה מקשים על החיילים לראות את דפוס הריבוד האתני בצבא ולבסס מחאה אתנו-מעמדית קולקטיבית. נוסף על כך, הטקסט של "בעיות בבית", שהממסד הצבאי (מש"קות ת"ש¹⁰ או קצינות שלישות, למשל) וכן החיילים עצמם מרבים להשתמש בו כדי להסביר את מיקומם בצבא, מציג את מצבם כ"אינדיווידואלים בעייתיים", ולא כתוצר של מבנה חברתי אתנו-מעמדי לא-שוויוני. לכן החייל בתפקיד הצווארון הכחול תופס את מיקומו הצבאי כתוצר של מצב אישי, הנובע מתנאים כלכליים משפחתיים או מההתנגדות האישית שלו לסמכות ולמשמעת, ולא כבעיה קולקטיבית אתנו-מעמדית.

יתרה מזו, השירות הצבאי יוצר עולם-תוכן משותף לגברים מזרחיים ולגברים אשכנזיים, ומייצר הפרדה ברורה בינם לבין נשים (יורעאלי, 1999). כך, אף שהשירות אכן משעתק ריבוד אתני ומעמדי, העיקרון הלאומי והעיקרון המגדרי הם שמקבלים פולטות וראשוניות בארגון המבנה הצבאי. השירות המשותף מסייע בהסוואה ובהשתקה של אי-השוויון האתנו-מעמדי ובמניעתה של מחאה קולקטיבית. לכן התנגדותם של החיילים למשמעת מביעה מחאה, אולם מחאה זו אינה מנסה לפרק את כללי המשחק, אלא שואפת להשיג שליטה רבה יותר בגורלם האישי בתוך המערכת. זו גם אינה התנגדות עקרונית אנטי-צבאית או אנטי-מלחמתית, אלא התנגדות פנים-צבאית ברמה היומיומית. אני מציעה להבחין לכן בין התנגדות אישית דו-ערכית זאת לבין חתרנות המכוונת לחתור תחת הסדר הקיים. נראה כי חתרנות היכולה לערער את חוקי המשחק ולשנות את מבנה המערכת צריכה לשקף תודעה ופעולה קולקטיבית המציעה אידיאולוגיה ופרקטיקות חלופיות שאינן משקפות עמדות דו-ערכיות.

הבניית הגבריות מתוך התנגדות לצבא ולסמכות הצבאית מתגלה כאן כדרכו של החייל למחות על מיקומו בצבא ובחברה הישראלית ולהיאבק על הכרה, גם אם זו אינה הכרה צבאית. כאן מתרחש הערעור הראשון של הגבריות הדומיננטית, כשהחיילים מבנים את גבריותם דרך ההתנגדות לצבא ולעקרון ההקרבה והתרומה, ולא באמצעות הזדהות עם הגבריות הקרבית או חיקוי שלה.

10 ת"ש – תנאי שירות, היופמים הצבאי לבעיות סוציאליות.

גבריות מפרנסת

התמה השנייה שהדגישו חיילי הצווארון הכחול היא חשיבותם כמפרנסי המשפחה. מאמצע המאה התשע-עשרה הפרנסה נתפסת כתפקיד העיקרי של הגבר, ומכאן כמוקד מרכזי בהבנייתן של זהויות גבריות במערב (Collinson & Hearn, 1994; Connell, 1995; Morgan, 1992; Tolson, 1988). בצבאות מקצועיים, השירות הצבאי מציע אפשרות ייחודית לחבר בין גבריות צבאית לבין הגבריות המפרנסת, ולכן הבחירה להתגייס משקפת לעיתים קרובות את הצרכים הכלכליים של המתגייס. בישראל, לעומת זה, הצבא מבוסס על גיוס-חובה אוניוורסלי ומודרך על-פי עקרון חובתו של האזרח למדינה, ולא על-פי צורכי הפרנסה של החיילים.

אולם החיילים בתפקידי הצווארון הכחול הרבו להסביר את תפקידם הצבאי באמצעות חשיבותם כמפרנסים. כמי שלמדו בבתי-ספר מקצועיים, רובם ללא תעודת-בגרות, רוב החיילים בתפקידים אלה אינם רואים את עצמם ממשיכים להשכלה גבוהה. כוח העבודה הפיזי שלהם והמקצוע שאותו רכשו בתיכון עלולים אם כן להיות המשאבים העיקריים שיש בידיהם כדי להבטיח קיום כלכלי, ומשום כך חשוב להם לטפח את המשאבים העומדים לרשותם כבר מגיל צעיר. יתרה מזו, לעיתים הם נאלצים להשתמש במשאבים שברשותם כדי לעזור בפרנסת המשפחה כבר בשלב השירות הצבאי. מחסור המשאבים הוא שגורם להם לבחון את הצבא מההיבט הכלכלי ולשאוף למצות את המקסימום מהצבא מן הבחינות הכלכלית והמקצועית. לכן הם פותחים אומנם את דבריהם בשאיפה לשירות קרבי, אבל בשל שיקולים של פרנסה עתידית הם מעדיפים לשרת במקצוע שאותו רכשו על-מנת לצבור שנות ותק וניסיון. חיים, מכונאי רכב שרכש את הכשרתו בפנימייה הצבאית של חיל-החימוש, חלם להיות לוחם אבל ויתר על מימוש החלום עוד לפני השירות:

לי היה חלום להיות לוחם, כאילו, כל מה ש... לא איכפת לי כמה שאני אסבול, ואני יודע שצריך לסבול, צריך כוח רצון והתמדה ואחריות, וזה בצדק. אבל לא יצא לי את זה בגלל שאחר-כך עשיתי "רגע חושבים" וראיתי שסך-הכל נכנסתי לפנימייה של חיל-חימוש, אז... [החלטתי לשרת כמכונאי].

וכן דרור, טכנאי קשר:

בהתחלה תמיד חשבתי להיות קרבי, ו... בגלל שהמשכתי ללמוד מקצוע, אמרו לי אם אתה עוסק במקצוע שלך בצבא זה מקנה לך ותק. כי יש לי חוזה עם חברת בזק שאני הולך לעבוד אצלם אחרי הצבא. ואמרו לי אם אתה עובד במקצוע בצבא, זה נותן לך שלוש שנים פלוס שנה קבע - זה ארבע - ואני כבר נכנס לעבודה עם ותק. אז השתלם לי יותר להמשיך במקצוע.

חיילים אחרים, שלא רכשו מקצוע בתיכון, מבקשים לשרת בתנאים שיאפשרו להם להמשיך לעבוד ולסייע בכלכלת המשפחה בזמן השירות הצבאי. אולג, שהגיע בגיל שלוש-עשרה עם משפחתו מדגיסטון, התחיל לעבוד ב"בורגר ראנץ'" עוד לפני הגיוס על-מנת להבטיח שיוכל להמשיך לעבוד שם גם בזמן השירות ולעזור לאביו בפרנסת

המשפחה. סיפורו משלב את המרכיבים המרכזיים המאפיינים את חיילי הצווארון הכחול – מעמד נמוך, תחושה של תסכול וניכור מהמדינה, התנגדות לסמכות הצבא, ובולטות של שיקולים משפחתיים וכלכליים בעיצוב השירות:

הייתי סרבן גיוס כי היה לי בעיה: אימא שלי לא עובדת, אימא שלי חולה מאוד, ואבא שלי עובד לבד, ויש לנו גם משכנתה [ו]גם הלוואות, וזה היה ממש קשה, אז לא רציתי להתגייס בכלל.

[בהתחלה] לא הלכתי לשום בקו"ם ושום לשכת גיוס ולא כלום... הלכתי ללשכת גיוס אחרי זה... אז אני עושה להם "לא מתגייס", כי אני ככה וככה יש לי בעיות. תנו לי קצת עזרה. אין לי בעיה, טיפה לפחות עזרה, יש לי מוטיווציה להתגייס ואני אתגייס, אין לי בעיה. אז תנו לי טיפה עזרה כי אתם לא רוצים לעזור לי בכלום.

ואז סירבו לי לעזור וכלום, אמרו אתה מתגייס עכשיו. פה שם היה בלגן קטן, ואז הכניסו אותי לכלא... באתי אחר-כך לקצי"מיון, אמרתי אם אתם רוצים אותי בתור חייל בצה"ל אז תנו לי הודמנות איכשהו לעבוד שבוע-שבוע לפחות. ואחר-כך התגייסתי בתור טבח שלהם – הציעו לי שבוע-שבוע, שאני אוכל לעזור איכשהו להורים, וגם אני עושה [רק] שנתיים.

השיח הדו-ערכי של אולג מערב בין "יש לי מוטיווציה" לבין תחושת ניכור ברורה שעולה מהניסוח "התגייסתי בתור טבח שלהם". כמו אשר לפניו, כאשר אולג מתנה את גיוסו באפשרות לעבוד תוך כדי השירות, הוא מתמקח עם המדינה על התמורה שיקבל על שירותו הצבאי. התנגדותו מסתיימת בפשרה בין המדינה למשפחה – אולג אכן מתגייס אבל רק לשנתיים ובתפקיד המאפשר לו בוזמנית גם לעבוד לפרנסתו.

גם חיילים הממשיכים לשרת שנים מספר בשירות-קבע מסבירים זאת בשיקולים כלכליים בעיקרם. הם בוחנים את הצבא על-פי אמות-מידה השמורות בדרך-כלל למקום עבודה, כגון האפשרות לקבל הכשרה מקצועית, הטבות סוציאליות, טיפולים רפואיים, טיפולי שיניים ועוד. נוסף על כך, רוב המרואיינים הדגישו את חששם מההשלכות הכלכליות של אי-שירות בצבא, שעלולות להיות בעייתיות בעיקר למי שמשאביו דלים מלכתחילה. הם חוששים שללא שירות צבאי הם לא יוכלו לקבל משכנתה, להתקבל ללימודים או לפתוח עסק. בכך הם מציגים תפיסה כלכלית של השירות, המבטלת כל מימד של קדושה לאומית לצבא.

בתקופות של מיתון כלכלי, דוגמת התקופה הנוכחית, הצורך לפרנס מוביל לא רק להתנגדות למשמעת ולהתמקחות עם הצבא על אופי השירות, אלא אף לעריקה מסיבית מהצבא. ביולי 2002 דווח בעיתונות על עלייה של עשרות אחוזים במספר העריקים בצבא (החל בעלייה של 13% בחיל-האוויר וכלה בעלייה של 50% באחת מיחידות המרכז). המכנה המשותף לעריקות אלה הוא המצב הכלכלי של בני משפחותיהם של העריקים (רבין, 2002). אחד העריקים, שנתפס והובא לבית-דין צבאי, סיפר:

רציתי להתגייס לגבעתי כמו שאח שלי היה, אבל הורי נקלעו למצוקה כלכלית ולחובות של שני מיליון שקל. לקחו לנו את כל הרכוש. הוציאו לנו את מוצרי החשמל מהבית. אז, מה, אני צריך לשבת בשמירה או להרוג

ערבים, כאשר אין להורים שלי אוכל? העדפתי לברות. (מצוטט אצל רבין, 2002)

כמו הסיפור של אולג, גם טקסט קצר זה כולל את התמות העיקריות המאפיינות את החיילים בתפקידי הצווארון הכחול. החייל מביע מחויבות כללית לתפקיד הקרבי כפי שהגמוניה הישראלית דורשת, אולם הגורם המכריע את אופי השירות שלו הוא מחויבותו למשפחה הנמצאת במצוקה כלכלית. בהשוואה בין הצרכים המדינתיים ("לשבת בשמירה ולהרוג ערבים") לבין הצרכים המשפחתיים, ברור לו כי למשפחה יש עדיפות עליונה, ולפיכך הוא נוקט פרקטיקות של התנגדות, ואף עורק מהצבא על-מנת לעזור בפרנסת המשפחה.

שוב, חשוב להדגיש שתגמולים מקצועיים וכלכליים אינם מייחדים את החיילים בתפקידי הצווארון הכחול. החיילים בתפקידי הצווארון הלבן מרוויחים מיומנויות מקצועיות ורשת של קשרים שיסייעו להם בבניית קריירה של המעמד הבינוני, והחיילים הקרביים מקבלים גישה למקצועות אבטחה וביטחון, ואם הם ממשיכים בקריירה צבאית, הם יכולים עם השחרור לנהל בתי-ספר, לכהן כראשי ערים או להיבחר לראשות הממשלה. אבל החיילים בתפקידי הצווארון הכחול הינם היחידים המציגים את הפרנסה המיידית כתמה המעצבת את שירותם הצבאי. כך הם יכולים להסביר את מיקומם הצבאי השולי תוך כדי הבניית גבריות שבה פרנסת המשפחה מוצגת כרציונל חליפי לשיח המדינתי.

אולם רק מיעוט מקרב החיילים בתפקידי הצווארון הכחול שראיינתי חשו שהשירות הצבאי אכן העניק להם תמורה כלכלית, סמלית או חברתית ותרם לקידומם באזרחות: אודי התחמשתן הרוויח הון סמלי וחברתי כאשר קיבל את אות "החייל המצטיין" בבית-הנשיא; שוקי הנשק נהנה ממעמד יוקרתי בשל הדרך שבה ניהל את הנשקיה; ותום, מש"ק התחזקה, נשאר בתפקידו בצבא-קבע כדי לחסוך כסף ללימודים גבוהים. לגביהם, הצבא תפקד כמסלול זמין לניצנות מקצועית וחברתית.

לעיתים קרובות יותר התעסוקה המקצועית בצבא מנחילה אכזבה לחיילי המפקדה. היחסים הסותרים והמורכבים בין גבריות לעבודה, המאפיינים במיוחד את מעמד הפועלים (Tolson, 1988), מתארים גם את תחושותיהם של החיילים בתפקידי הצווארון הכחול, המתלוננים על שיעמום, עבודה שגרתית ואף נסיגה בידע המקצועי. "אתה רובוט, כאילו רובוט. אתה חושב הרבה יותר מדרג ב אבל אתה רובוט. זה התפקיד של הטכנאי," אמר מתי מחיל-האוויר. דרור, טכנאי הקשר, הסביר: "אני לא ממצה את עצמי פה. [אחרי] כל השנים שלמדתי בבית-ספר, במכללה, אני מרגיש שאני לא עושה פה כלום. חשוב שאני אשאר בצבא, אבל זה לא בסדר שאני דורך במקום;" ועמרם, מכונאי הרכב, הוסיף: "פה אין לך שום ידע בכלום. את לא לומדת כלום. לפני הצבא ידעתי יותר. שכחתי הרבה דברים, אני מעריך, ממה שלמדתי באזרחות." העבודה הינה חיונית לתחושת הערך העצמי שלהם כמפרנסים, ולכן התחושה של שיעמום ונסיגה מקצועית, לצד המיקום הנמוך בהיררכיה הצבאית, עלולים להוביל לתחושה של חוסר ערך עצמי, ניכור והשפלה (Tolson, 1988, pp. 48–59).

מעבר לאכזבה המיידית מהמקצוע הצבאי, השאלה היא עד כמה המשאבים שהחיילים רכשו בצבא אכן ניתנים להמרה בשוק האזרחי. תפקידי צווארון כחול מעניקים הון חברתי וסמלי נמוך במיוחד הן מבחינת רשת הקשרים שניתן לייצר באמצעותם והן מבחינת

ההכרה החברתית. החיילים משרתים במקצוע שרכשו בתיכון מתוך הנחה שכך ירכשו ביטחון כלכלי לעתיד, אבל ההתמקמות בתפקידי צווארון כחול עלולה לחסום בפניהם את האפשרות לרכוש מקצוע מכניס, מעניין ומתגמל יותר אחרי השחרור. הבניית הגבריות המפרנסת של החיילים בתפקידי הצווארון הכחול אינה פטורה אם כן מסתירות, מאכזבות ולעיתים אף מכשולונות במובן העמוק ביותר. יגיל לוי טוען לכן שגם החיילים שחשים כי הצבא יתרום לניעות הכלכלית והמקצועית שלהם, למעשה "עולים במעלה המדרגות היורדות" (Y. Levy, 1998).

תפיסות של אזרחות: השיח האתנו-לאומי

"הגבריות של הבית", המציבה את המשפחה מעל הצבא והמדינה ואינה מצייתת לסמכות הצבא, יכולה להיתפס כחותרת תחת האתוס הציוני הדורש תרומה והקרבה עצמית למען האומה. הדגשת הנאמנות הראשונית למשפחה, ולא למדינה, מעמידה את הפרט מעל הקולקטיב הפוליטי, ובכך חותרת תחת הציוני הרפובליקני לתרום לקולקטיב. אולם ההתנגדות של חיילי הצווארון הכחול למשמעת הצבאית ולציוני ההקרבה אינה התנגדות אנטי-מלחמתית או אנטי-מיליטריסטית. להיפך, רוב החיילים בתפקידי הצווארון הכחול הצהירו על תפיסות לאומניות מיליטנטיות. כך מתי, הסכנאי בחיל-האוויר: אני קיצוני ימני, מאוד ימני. אחרי כולם. אני אזרוק אותם, אשרוף אותם, שלום ולהתראות. אני מדבר על הבני-דודים שלנו. לא תומך בשום תהליך שלום, בשום כלום, אין עם מי לדבר לפי דעתי.

וכן ניר הטבח:

אני מזדהה עם אריק שרון, רפול. ימני קיצוני. זה שלום זה? השלום הזה לא שלום, אלא שלום תמורת שטחים. אתה נותן להם שטחים שכבשת, אז מה הרווחת בזה?

התפיסה הציבורית בישראל (ולא רק בישראל) מניחה הלימה בין תפיסות פוליטיות לאומניות-ניציות לבין השיח האזרחי הרפובליקני המקדש את השירות הצבאי ואת התרומה ללאום. לכן ממבט ראשון נדמה כי יש סתירה בגישתם של חיילי הצווארון הכחול, שמתנגדים ומתמקחים עם הצבא, מצד אחד, ומביעים הלך-רוח לאומני מיליטנטי, מצד אחר. אכן, החיילים עצמם טענו כי אין קשר בין השירות הצבאי שלהם לבין דעותיהם הפוליטיות. למשל, יפתח הנהג תיאר מה שנראה כסתירה מודעת בין שירותו הצבאי לבין עמדתו הפוליטית:

הצבעתי ביבי [בבחירות 1999]. אולי קצת אני נוטה לביבי. את רואה, זה דבר ... הייתי [בתפקיד] קרבי, יצאתי מקרבי, ואני בוחר ביבי. עכשיו [תפקיד קרבי] זה להגן על המדינה, זה קצת סותר את זה. אבל ביבי הצבעתי.

מתוך היכרותו עם השיח ההגמוני, יפתח מציג את עמדותיו כסותרות את התנהגותו

הצבאית. על-מנת להסביר את הפער המתגלה לכאורה בעמדותיהם של חיילי הצווארון הכחול, אני רוצה לפנות לניתוח של שפיר ופלד על מבנה האזרחות בישראל. לטענתם, "משטר השילוב" של ישראל מעוצב בהצלבה של שלושה סוגי שיח שונים של אזרחות: השיח הליברלי, המבסס זכויות אינדיווידואליות; השיח הרפובליקני, המעניק זכויות על-פי מידת התרומה לקולקטיב; והשיח האתנו-לאומי, שלפיו המוצא היהודי הינו תנאי מספיק לחברות בקולקטיב הפוליטי (Shafir & Peled, 1998). שיח האזרחות הרפובליקני, הקובע היררכיה חברתית על-פי מידת התרומה לבינוי האומה, העמיד במרכז החברה את המתישבים האשכנזיים, שהשתתפו בפעולות של התיישבות חקלאית ולחימה, ובפריפריה את המהגרים המזרחיים, שנתפסו כפסיביים בתהליך בינוי האומה ולכן כראויים פחות למשאבים חברתיים. כך, בעוד שהשיח האתנו-לאומי הכליל את המזרחים בתוך החברה הישראלית מכיוון שהם יהודים, השיח הרפובליקני הדיר אותם מכיוון שהם לא היו "חלוציים" מספיק או לוחמים מספיק (פלד, 2002, ע' 273).

כתגובה על השיח הרפובליקני, המדיר את המזרחים בני המעמד הנמוך אל שולי החברה, החיילים בתפקידי הצווארון הכחול מבליטים את השיח האזרחי האתנו-לאומי, שלפיו הדת היהודית מהווה תנאי הכרחי ומספיק לקבלת אזרחות מלאה. בעוד שהחיילים הקרביים מבטאים תפיסה רפובליקנית של המדינה וחיילי הצווארון הלבן מדגישים תפיסה ליברלית אוניוורסלית (ששון-לוי, 2000), החיילים בתפקידי הצווארון הכחול מבטאים למעשה תפיסה יהודית של המדינה.

בהציגם תפיסות לאומניות, החיילים בתפקידי הצווארון הכחול מראים כי השיח האתנו-לאומי היהודי הינו השיח האפשרי היחיד כמעט מבחינתם. שיח זה משרת את האינטרסים שלהם בכמה מובנים. ראשית, מהמיקום המעמדי בשולי החברה בישראל נראה לעיתים כי יהדותם הינה המשאב העיקרי, אם לא היחיד, העומד לרשותם. על-ידי אימוץ השיח האתנו-לאומי, המדגיש את המוצא היהודי כעיקרון המגדיר של האזרחות, חיילי הצווארון הכחול דוחים את עקרון התרומה הרפובליקני כאמת-מידה של השתייכות לקולקטיב, ובכך מערערים על דחיקתם לשולי החברה. ניתן אם כן להבין את העמדה המסורתית/הימנית העולה מהשיח האתנו-לאומי כסוג של פיצוי על השוליות המעמדית שלהם בחברה הישראלית, בכך שהיא מאפשרת להם להציג את עצמם כמשתייכים ללב הקונסנזוס הישראלי בזכות היותם יהודים (לוי, 1995). השיח האתנו-לאומי היהודי מאפשר להם לתפוס את עצמם כחברים שווים בחברה הישראלית מבלי לקדש את הצבא כמסלול הכרחי להוכחת השתייכותם או נאמנותם למדינה. הם יכולים על-כן להיות פטריוטים ולאומנים, ובו-זמנית לראות בשירות הצבאי רק מעמסה שיש לעמוד בה כדי לא לאבד זכויות, ולא תרומה למדינה או מבחן לאזרחות. שיח האזרחות שלהם חותר אם כן תחת הקשר הרפובליקני בין שירות צבאי לבין אזרחות, ומציע דרכים לא-צבאיות להביע את השתייכותם למדינה.

שנית, המזרחיות כוללת שתי זהויות המוצגות בשיח הציוני כהפכים: זאת של היהודי, המיוצגת בה מתוקף ההשתייכות הדתית; וזאת של הערבי, המיוצגת בה בשל מוצאם מארצות האסלאם (דהאן-כלב, 1999; רימון-אור, 2002; שוחט, 1999). הערביות של המזרחים, על כל המשתמע ממנה בשיח האוריינטליסטי המערבי (פרימיטיביות, נחשלות, אויבות), הינה אחד הגורמים להדחתם של המזרחים אל שולי החברה בישראל (שוחט, 1999; G. Levy, 2002). במסגרת שיח דומיננטי שבו הערבי הינו תמיד האויב, נאלצו

היהודים המזרחיים לראות את הערבים – את עצמם – כ"אחר" (שוחט, 1999). הדגשת השיח האתנו-לאומי, תוך אימוץ של עמדות ימניות ניציות, לעיתים עד כדי "שנאת ערבים", מאפשרת למזרחים למחוק "את הערבי החי המציץ מתוך היהודי המודרני" (רימון-אור, 2002, ע' 35), ולהכריז על זהות בינם לבין הדוברים הלגיטימיים בשיח הציוני הדומיננטי. לטענתה של רימון-אור (שם, ע' 47), מכיוון ש"כינון הציונות מושתת על הרג הערבי, ביטוי של עמדות ניציות הן לא רק קונפורמיות לציונות ולחברה הישראלית, אלא מהווה גם דרך לחדור אל מרכז השיח הישראלי".¹¹ לכן דחיית השיח הרפובליקני אינה מעלה שיח אזרחי דמוקרטי יותר. להיפך, בהיותם חלק מקבוצה הממוקמת בעמדה שולית-למחצה בחברה הישראלית – בין האשכנזים לבין הפלסטינים (פלד, 2002, ע' 285) – חיילים אלה מדגישים את שיח האזרחות האתנו-לאומי היהודי, שהינו שיח אקסקלוסיבי, המאשר את מעמדם המועדף כיהודים במדינת-ישראל.

לבסוף, העמדה הלאומנית-המיליטנטית מאפשרת לאזן את מיקומם השולי של החיילים בארגון הצבאי עצמו. הגבריות ההגמונית בישראל היא גבריותו של החייל הקרבי, שהוכשר להשתתף במלחמות, להרוג וליהרג בשדה-הקרב. לכן ההשתתפות בקרב נתפסת כשלב חונכות חשוב לרכישת העמדה ההגמונית (לומסקי-פדר, 1998, ע' 139), וכתנאי לתפיסת עמדות הנהגה (רימון-אור, 2002), כפי שמוכיח, למשל, מספר הגנרלים בכל ממשלות ישראל. חיילים רבים שאינם עוברים את החוויה של שדה-הקרב מאמצים לעצמם פרקטיקות מגוונות המביעות הזדהות עם החייל הקרבי. לדוגמה, חיילות בתפקידים "גבריים" נוטות לחקות באופן מדויק את הפרקטיקות הגופניות והדיסקורסיביות של החיילים הקרביים (ששון-לוי, 2001). לעומתן, החיילים בתפקידי הצווארון הכחול, שתפקידם משאיר אותם רחוק משדה-הקרב, מביעים בפרקטיקות הצבאיות היומיומיות שלהם התנגדות לשיח של החייל הקרבי, אולם בתפיסותיהם הפוליטיות הם מדגישים דווקא את תוצאות פעולתו של החייל הקרבי – את הרג הערבי ותפיסתו כאויב בלבד. בכך, התפיסות המיליטנטיות שלהם מהוות ביטוי לרצון להתעלות מעל התפקיד השולי שלהם בצבא על-מנת להשתלב בשיח הציוני הדומיננטי.

הרצון להשתייכות שווה הוא שמסביר את התגייסותם של החיילים למרות הניכור מהמדינה והנאמנות הראשונית למשפחה. אף-על-פי שהבניית הזהות הגברית והלאומית שלהם אינה מסתמכת על השירות הצבאי, גיוס-החובה מאפשר להם לאתגר את הדרתם מהשתתפות בחברה הישראלית. יתרה מזו, הצבא ממקם אומנם את החיילים בתפקידי הצווארון הכחול בתחתית ההיררכיה הצבאית, אולם באותו זמן מייצר פער היררכי בינם לבין אלה שאינם משרתים, כלומר, נשים מהמעמדות הנמוכים, פלסטינים אזרחי ישראל, מהגרי-עבודה ועוד. בכך השירות הצבאי ממסד פערים חברתיים ומעניק לחיילים מהמעמד הנמוך כוח ויתרון על קבוצות חלשות עוד יותר.¹²

11 יחד עם זה, רימון-אור מראה כי בהיבט שהקריאה "מוות לערבים" מבטאת קונפורמיות לשיח הישראלי, היא מהווה גם חתרנות כלפיו מכיוון שהיא נותנת ביטוי למה שאמור להיות מושקע: ההרג המוחשי של ערבים כבסיס לכינונה של מדינה יהודית.

12 למשל, במישור החומרי גרידא, מענק השחרור וההטבות שהחיילים בתפקידי הצווארון הכחול מקבלים נמוכים מאלה של החיילים הקרביים אבל גבוהים ממענק השחרור וההטבות שבהם זוכות חיילות בכל תפקיד שהוא. בניגוד לפלסטינים אזרחי ישראל, חיילים בתפקידי צווארון כחול יכולים

זה המקור לתפיסת האזרחות הדואלית של חיילים בתפקידי צווארון כחול, המבטאים ב־זמנית הן גישה אנטי־רפובליקנית והן תפיסות לאומניות מיליטנטיות. הלמן (1994) טענה כי תפיסות דואליות של אזרחות עולות במצבים של משבר פוליטי ביחסים של היחיד עם המדינה. במחקרה על תופעת הסרבנות לשרת בתקופת מלחמת לבנון, טענה הלמן כי בימי שגרה התפיסה הרפובליקנית הינה גם התפיסה הסובייקטיבית של אזרחים ואזרחיות (Helman, 1999). אולם במצבים של משבר לגיטימציה, כאשר האינטרסים הפוליטיים של הפרקטיקות המדיניות נחשפים (למשל, במקרה של "מלחמת ברירה"), עולה פרשנות חלופית של אזרחות המציעה הגדרות חלופיות לחובותיו של האזרח למדינה (הלמן, 1994). לטענתי, ההתאמה השגרתית בין תפיסות האזרחות של היחיד לתפיסותיה של המדינה עלתה בעבודתה של הלמן מכיוון שהיא חקרה רק חיילים קרביים, שהשיח הרפובליקני של המדינה משרת את האינטרסים שלהם. אולם תפיסות האזרחות והפרקטיקות הצבאיות של החיילים בתפקידי הצווארון הכחול מלמדות כי התנגשות בין פרשנויות של אזרחות אינה רק תוצר של משבר לגיטימציה, אלא עשויה להיות תוצר גם של מיקום מעמדי, אתני או מגדרי שאינו מזוהה במלואו עם המדינה. כלומר, פרשנות דואלית של אזרחות עשויה להיות אינהרנטית ואף שגרתית ביחסם של יחידים הבאים ממעמדות המנוכרים למדינה.

גבריות של הבית: אתגור כפול של הגבריות ההגמונית

זהויות שהחיילים בתפקידי הצווארון הכחול מציגים מנוגדות לתיאוריות המצביעות על קשר אחד בין גבריות, צבא ואזרחות, ומראות כי גם בצבא זהויות הגבריות מכוונות באופן שונה על־פי מעמד, אתניות והתעסוקה הצבאית. זהויות אלה מפרקות אם כן את התפיסה הישראלית שלפיה "הצבא מְבַגֵּר" כשהוא "הופך נערים לגברים", ומראות כי לא רק שזהויות גבריות נבנות לעיתים תוך התנגדות לצבא, ולא באמצעות הצבא, אלא שהצבא אף יכול להחליש זהויות גבריות. זהויות אלה מעלות אם כן ויכוח על מהי גבריות וחושפות את המימד המעמדי של הגבריות ההגמונית.¹³ האם גבר הוא מי שנושא נשק, מאומן בלחימה ויודע להרוג ולהתמודד עם מוות של חברים, או שמא גבר הוא מי שמפרנס את ביתו ומשפחתו? החיילים בתפקידי הצווארון הכחול מקבלים את הדומיננטיות של הגבריות הקרבית, אולם ב־בזמן הם מוצאים עיגונים חלופיים להגדרת הגבריות שלהם העוקפים את הזירה הציבורית: לא שליטה וריגוש בשדה־הקרב מסמנים אותם כגברים, אלא אוטונומיה, עצמאות ואחריות לבית ולמשפחה.

תפיסת גבריות חלופית זאת מערערת פעמיים את "המשולש הקדוש" של גבריות, צבא ומדינה. ראשית, הבניית "הגבריות של הבית" סודקת את הקשר בין גבריות לצבאיות.

להתקבל לתחום רחב של עבודות, וזרות ככל שיהיו, בתעשיות הבטחוניות, החסומות בפני הפלסטינים. לפערים אלה יש משמעות גם מעבר למישור התומרי.

13 על אתגור של הגבריות הדומיננטית מכיוונם של המהגרים מברית־המועצות־לשעבר, ראו לומסקי־פדר ורפורט, 2000.

הבניית גבריות השואבת את עיקר כוחה מהתחום הפרטי, ולא מהתחום הציבורי, מחלישה את מקום הצבא בהבניית זהויות גבריות בישראל, ומראה כי הקשר בין גבריות לצבאיות הינו מורכב ורווי מתחים, ואינו הרמוני ופונקציונלי כפי שטענו רבים. שנית, תפיסת האזרחות הנלווית לתפיסת "הגבריות של הבית" אינה מבוססת על תרומה לבטחון המדינה, ומאתגרת לכן את הקשר בין צבא לאזרחות.

השירות הצבאי משמש אם כן לחיילי הצווארון הכחול זירה להבניית גבריות, אבל זו אינה הגבריות הנובעת מהלאומיות ומנביעה אותה, והיא אינה מובנית דרך מבחנים וממדים צבאיים. חיילים אלה משתמשים בצבא כדי לכונן את עצמם כגברים אחראיים ויציבים המפרנסים את משפחתם ומסמנים אותה כתקינה חברתית. באותו זמן הם מביעים תפיסות פוליטיות לאומיות מיליטנטיות. על-ידי השילוב בין עמדות לאומניות מוצקות לבין סירוב לשיח של הקרבה ותרומה צבאית, חיילים אלה מפרקים את הקשר הרפובליקני בין שירות צבאי לבין נאמנות למדינה.

יחד עם זה, אף שהבניית הזהויות של חיילים אלה אינה מתבססת על הצבא, השירות הצבאי מאפשר להם לאתגר את ההדרה שלהם מהשתתפות מלאה בחברה (השוו: Gill, 1997). הגיוס האוניוורסלי מגדיר חיילים ממעמד נמוך כ"גברים מספיק" להיות אזרחים שווים, ובכך מייצר את הזדהותם עם הצבא ועם המדינה. הכללתם בצבא מאפשרת להם השתתפות במסד האזרחות המרכזי של המדינה (ברקוביץ, 1999) ומעניקה להם את הסטטוס של "הגבר הישראלי התקין" ואת ההטבות של יוצאי צבא. יתרה מזו, המבנה הריבוני של הצבא משמר אומנם חלוקת עבודה אתנו-פונקציונלית ובכך ממקם גברים מהמעמד הנמוך בשולי ההיררכיה האזרחית, אולם לחלק מהחיילים מהמעמד הנמוך הצבא מעניק הזדמנות לעצב תפיסה חיובית של עצמם, וייתכן אף שהצבא מאפשר ניצות רבה יותר למזרחים מאשר מוסדות חברתיים אחרים (Y. Levy, 1998). לבסוף, אף שהשירות הצבאי ממקם את החיילים בתחתית ההיררכיה הצבאית, הוא מעצב ב־זמנית פער היררכי בינם לבין קבוצות מוחלשות עוד יותר. בכך השירות הצבאי תורם להנצחת מעמדם הפריפריאלי של המזרחים (Y. Levy, 1998) אך ב־זמנית מגדיר את הגבולות המגדריים והלאומיים כחשובים עוד יותר מהגבולות המעמדיים והאתניים בהבניית האזרחות בישראל.

השירות הצבאי נותן אם כן לחיילים מהמעמד הנמוך כניסה לגבריות ולמדינה, אבל זו אינה כניסה שוויונית – הצבא תורם לתחושה של "ישראליות" מבלי לשבור את ההיררכיה המעמדית, העדתית והלאומית המאפיינת את המתגייסים אליו (סבירסקי, 1995, ע' 106).

כך, ההשלכות של המבנה הדואלי של ריבוד אתני בתוך מערכת הישגית ואוניוורסלית הן ב־זמנית העצמה והחלשה של החיילים מהמעמדות הנמוכים. החיילים נהנים מעצם שירות-החובה, המאפשר להם להציג את עצמם כמי שתרמו את חלקם, ועם זה, תפקידם הצבאי משעתק את מיקומם בריבוד החברתי בכלל. בשל שניות זאת לא יכולה להתפתח מחאה קולקטיבית, וההתנגדות של חיילים אלה אינה חתרנית ואינה מפרקת את כללי המשחק, אלא היא הדרך האישית, הפרטית, של החייל להשיג מעט שליטה בגורלו תוך כדי מחאה כלפי המערכת וכינונה של זהות גברית נפרדת.

ניתוח זה מאשש טענות קודמות בניתוח מקומם של המזרחים בחברה, שלפיהן המזרחים מהמעמד הנמוך נשארים בעמדות זהות מפוצלות שיש בהן משום חיקוי של ההגמוניה

על־מנת להשתלב בה, תוך כדי פריעה שלה¹⁴ (רימון־אור, 2002; שנהב, 2002). מכיוון שהצבא הינו המסמן הגדול של אזהרות ושל גבריות, הם אכן מתגייסים ושואפים להיות קרביים ומבטאים בכך הזהות עם המדינה והשיח הדומיננטי שלה. אך באותו זמן הם פורעים את הסדר הצבאי ואת הסדר הגברי/הקרבי על־ידי הצגת זהויות אחרות, אנטי־צבאיות. כמו החיילות בתפקידים "גבריים" (ששון־לוי, 2001), הם מבטאים בהתנהגותם הזהות עם הסדר הציוני הגברי ופריעה שלו בעת ובעונה אחת.

פרשנות אחרת יכולה לסעון שהצבא הוא שמציע לחיילים אלה את הזהויות המדגישות התנגדות ופרנסה, וזהויות שמזמנים להם גם החיים לפני הגיוס הצבאי. ילדים מהמעמד הנמוך מזוהים עם בעיות משמעת כבר בבית־הספר היסודי, והדגשת הפרנסה נהיית מרכזית עם התבגרותם, כך שהטקסטים של התנגדות למשמעת ודאגה לפרנסה הינם "טקסטים של זהות" המופרים לחיילים עוד לפני הצבא. הצבא משחזר ומחזק זהויות אלה כאשר הוא מתייג את החייל מהמעמדות הנמוכים כ"בעיית משמעת" או כ"בעיית ת"ש". טקסטים אלה, המדגשים התנגדות אינדיבידואלית ופרנסה, משתיקים אפשרות של התנגדות חברתית קולקטיבית כי באמצעותם החייל יכול להציג את עצמו כמי שמרוויח פעמיים: פעם ראשונה, כשהוא אינו "פראיר" הממלא אחר פקודות, סובל במסלול הקרבי ומסכן את חייו; ופעם שנייה מכיוון שהוא מתפרנס ומפרנס במהלך השירות הצבאי.

אולם כאשר החייל משתמש בטקסטים המצדיקים את מיקומו בתחתית ההיררכיה הצבאית, הוא מעניק לגיטימציה ופסיפיקציה לחלוקת העבודה האתנו־פונקציונלית של הצבא, ומסייע בכך בהמשכת ההסוואה של דחיקת המזרחים ממעמד נמוך לתפקידי צווארון כחול. הקואופטציה של החייל נשענת על תפיסה של "אני מרוויח" ברמה האישית, ולכן לא מתפתחת תודעה מעמדית קולקטיבית בקרב מזרחים ממעמד נמוך בצבא הישראלי. על־פי פרשנות זאת, שיח הזהות של החיילים כלוא בתוך השיח ההגמוני, שכן הוא מקבל את הזהות הקרבית כדומיננטית. הוא מצדיק אומנם את ריחוקו ממנה ואף מתנצל על כך באמצעות הטקסטים של פרנסה והתנגדות, אך הזהות של החייל הקרבי נשארת כל הזמן המוקד המגדיר את ההיררכיה החברתית.

פרשנות זאת שונה מהפרשנות שהצעתי במאמר הנוכחי. הפרשנות שלי, שהתמקדה במאבק על הכרה אישית ועל לגיטימציה חברתית להגדרה שונה של גבריות, יוצאת מנקודת־הראות של החיילים עצמם, בעוד שהפרשנות החלופית מתבססת על ניתוח מבני וארגוני של הצבא. על־מנת לעגן את הפרשנות המבנית יש למקד את המחקר לא בחייל עצמו, אלא במוסדות הצבא, ולנתח את יחסו של הצבא – באמצעות מפקדים בבקו"ם, מדריכות בטירונות, קצינות שלישות ומש"קיות ת"ש – אל החיילים מהמעמד הנמוך. מחקר וניתוח כזה דרושים משום שנראה כי שתי הפרשנויות – זאת שלי, המציגה את היחיד כפעיל בתהליכי כינון זהותו, וזאת המדגישה את פעולתו של המבנה על היחיד – נכונות בו־זמנית, כשהמבנה והיחיד מעצבים זה את זה ביחסי־גומלין.

14 לפי שוחט (1999, ע' 45), זהויות מפוצלות אלה מבטאות "סכיוזפרניה עמוקה וחמורה, המערבבת גאוות עצמית עקשנית עם דחייה־עצמית כפויה, תוצרים אופייניים של אמביוולנטיות קולוניאלית".

מקורות

- בן-אליעזר, אורי (1995). דרך הכוונת – היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936–1956. תל-אביב: דביר.
- בן-גוריון, דוד (1957). קריירה או שליחות? (נאום בכנס תלמידים בשיח'מוניס מתאריך 10.6.1954). חזון ודרך (כרך ה). תל-אביב: עיינות.
- ברקוביץ, ניצה (1999). "אשת חיל מי ימצא"? נשים ואזרחות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 277–318.
- גירץ, קליפורד (1990). פרשנות של תרבויות. ירושלים: כתר.
- גל, מיכאל (תשל"ג). יחידת הסיור כקבוצה חברתית. שדמות, מח, 30–54.
- גלומן, מיכאל (1997). הכמיהה להטרסקסואליות: ציונות ומיניות באלטנוילנד. תיאוריה וביקורת, 11(חורף), 145–162.
- ג'רבי, איריס ולוי, גל (2000). השסע החברתי-כלכלי בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גרוס, אייל (2000). מיניות, גבריות, צבא ואזרחות: שירות הומואים ולסביות בצה"ל במשקפיים השוואתיים. פלילים, ט, 85–183.
- דהאן-כלב, הנרייט (1999). עדתיות בישראל – נקודת מבט פוסט מודרנית. בתוך: א' גור-זאב (עורך), מודרניות ופוסט מודרניות וחינוך (ע' 197–231). תל-אביב: רמות.
- הלמן, שרה (1994). הסירוב לשרת בצבא כניסיון להתגדרה מחודשת של האזרחות. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- יורעאלי, דפנה (1999). מגדור בשירות הצבאי בצה"ל. תיאוריה וביקורת, 14, 85–109.
- כהן, ינון (1998). פערים סוציו אקונומיים בין מזרחים ואשכנזים, 1975–1995. סוציולוגיה ישראלית, א(1), 115–135.
- לוי, גל (1995). "ותודה לאשכנזים": הפוליטיקה של המזרחיות בישראל. עבודת-גמר לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.
- לומסקי-פדר, עדנה (1998). כאילו לא היתה מלחמה: סיפורי חיים של גברים ישראלים. ירושלים: מאגנס.
- לומסקי-פדר, עדנה ורפפורט, תמר (2000). משחקים במודלים של גבריות – מהגרים יהודיים רוסיים בצבא הישראלי. סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 31–51.
- ליסק, משה (1983). תגובה: תיזות לדיון או קביעה מוקדמת של עמדות? מדינה, ממשל ויחסים בין לאומיים, 22, 33–38.
- מונטרסקו, דניאל (1998). זהות מתוך זרות: ההבניה התרבותית של גבריות ערבית ביפו. עבודת-גמר לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.
- מש, רוני (1988). הקשר בין סוגי משפחות מאוכלוסיות מיוחדות לבין הסתגלות בניהן, חיילי מקא"ם, לצה"ל. עבודת-גמר לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- סבירסקי, שלמה (1995). זרעים של אי שוויון. תל-אביב: ברירות.
- סמוחה, סמי (1983). עדתיות וצבא בישראל: תיזות לדיון ולמחקר. מדינה, ממשל ויחסים בין לאומיים, 22, 5–33.

פוגל-ביז'ואי, סלביה (1999). משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט-מודרניות. בתוך: ד' יורעאלי ואחרות, מין מיגדר פוליטיקה (ע' 107-167). תל-אביב: קיבוץ מאוחד.

פלד, יואב (2002). אריה שאג, מי לא ירא? ש"ס והמאבק על הישראליות. בתוך: ח' חבר, י' שנהב ופ' מוצפי-האלד (עורכים), מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש (ע' 272-288). ירושלים: מכון ון ליר.

קימרלינג, ברוך (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. תיאוריה וביקורת, 4, 123-141. רבין, איתן (2002). בצה"ל מודאגים ממספר העריקים. מעריב, 23.7.2002, ע' 18. רוניגר, לואיס ופייגה, מיכאל (1993). תרבות הפראייר והזהות הישראלית. אלפיים, 7, 118-137.

רימון-אור, ענת (2002). ממות הערבי עד "מוות לערבים": היהודי המודרני מול הערבי החי בתוכו. תיאוריה וביקורת, 20, 23-57.

רפפורט, תמר ואחרים (1995). "זה דבר חשוב בארץ ישראל לתת לציבור": נערות ציוניות-דתיות תורמות ללאום. תיאוריה וביקורת, 7, 223-235. שוחט, אלה (1999). מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה היהודים. בתוך: ע' פרלסון (עורכת), המהפכה המזרחית (ע' 11-65). ירושלים: המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית.

שיאון, ליאורה (1997). דימויי גבריות אצל לוחמים: השרות בחטיבות חיל הרגלים כטקס מעבר מנערות לבגרות. ירושלים: המרכז ע"ש שיין, האוניברסיטה העברית בירושלים.

שירום, אריה (1977). גורמים הקשורים לבצוע קרבי יעיל של חיילים. מגמות, כג(1), 17-30.

שנהב, יהודה (2002). יהודים יוצאי ארצות ערב בישראל: הזהות המפוצלת של מזרחים במחוזות הזיכרון הלאומי. בתוך: ח' חבר, י' שנהב ופ' מוצפי-האלד (עורכים), מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש (ע' 105-152). ירושלים: מכון ון ליר. ששון-לוי, אורנה (2000). כינון זהויות מגדריות בצבא הישראלי. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

ששון-לוי, אורנה (2001). חתרנות בתוך דיכוי - כינון זהויות מגדריות של חיילות בתפקידים "גבריים". בתוך: י' עצמון (עורכת), התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית (ע' 277-302). ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

Appy, Christian (1993). *Working class war: American combat soldiers & Vietnam*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Aran, Gidon (1974). Parachuting. *American Journal of Sociology*, 80(1), 124-153.

Barrett, Frank (1996). The organizational construction of hegemonic masculinity: The case of the U.S. navy. *Gender, Work and Organization*, 3(3), 129-142.

Ben-Ari, Eyal (1998). *Mastering soldiers*. New York: Berghahn Books.

Ben-Ari, Eyal (2001). Tests of soldierhood, trials of manhood: Military service

- and male ideals in Israel. In D. Maman, Z. Rosenhek & E. Ben-Ari (Eds.), *War, politics and society in Israel: Theoretical and comparative perspectives* (pp. 239–269). New Brunswick: Transaction Books.
- Ben-Eliezer, Uri (1995). A nation in arms: State, nation and militarism on Israel's first years. *Comparative Studies in Society and History*, 37, 264–285.
- Bourdieu, Pierre (1997). Masculine domination revisited. *Berkeley Journal of Sociology*, 41, 189–203.
- Brod, Harry (1987). *The making of masculinities: The New Men's studies*. Boston: Allen & Unwin.
- Brod, Harry & Kaufman, Michael (1994). *Theorizing masculinities* (pp. 1–11). London: Sage.
- Burk, James (1995). Citizenship status and military service: The quest for inclusion by minorities and conscientious objectors. *Armed Forces and Society*, 21(4), 503–529.
- Carrigan, Tim, Connel, Bob & Lee, John (1985). Towards a new sociology of masculinity. *Theory and Society*, 14(5), 551–605.
- Cohen, Stuart (1997). Towards a new portrait of the (new) Israeli soldier. *Israeli Affairs*, 3(3–4), 77–117.
- Collinson, David & Hearn, Jeff (1994). Naming men as men: Implication for work, organization and management. *Gender, Work and Organization*, 1(1), 2–22.
- Connell, R.W. (1995). *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.
- Cornwall, Andrea & Lindisfarne, Nancy (1994) *Dislocating masculinity*. London & New York: Routledge.
- Denzin, Norman & Lincoln, Yvonna (1994). *Handbook of qualitative research*. London: Sage.
- Enloe, Cynthia (1980). *Ethnic soldiers: State security in divided society*. Athens: University of Georgia Press.
- Enloe, Cynthia (1988). *Does khaki become you?* London: Pandora.
- Enloe, Cynthia (2000). *Maneuvers: The international politics of militarizing women's lives*. Berkeley: University of California Press.
- Feige, Michael & Ben-Ari, Eyal (1991). Card games and an Israeli army unit: An interpretive case study. *Armed Forces and Society*, 17(3), 429–448.
- Giddens, Anthony (1985). *The nation-state and violence*. Berkeley: University of California Press.
- Gill, Leslie (1997). Creating citizens, making men: The military and masculinity in Bolivia. *Cultural Anthropology*, 12(4), 527–550.
- Hastrup, Kirsten (1992). Writing ethnography. In J. Okely & H. Callaway (Eds.), *Anthropology and autobiography* (pp. 116–134). London:

- Routledge.
- Hearn, Jeff (1992). *Men in the public eye*. New York: Unwin, Hyman & Routledge.
- Helman, Sara (1997). Militarism and the construction of community. *Journal of Political and Military Sociology*, 25, 305–332.
- Helman, Sara (1999). From soldiering and motherhood to citizenship: A study of four Israeli peace protest movement. *Social Politics*, 6(3), 292–314.
- Izraeli, Dafna (1997). Gendering military service in the Israeli Defense Forces. *Israel Social Science Research*, 12(1), 129–166.
- Janowitz, Morris (1976). Military institutions and citizenship in Western societies. *Armed Forces and Society*, 2(2), 185–204.
- Kimmel, Michael (1987). Rethinking masculinity. In M. Kimmel (Ed.), *Changing men* (pp. 9–24). Newbury Park: Sage.
- Kimmel, Michael (1996). *Manhood in America*. New York: The Free Press.
- Lamont, Michele (2000a). *The dignity of working men: Morality and boundaries of race, class and immigration*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lamont, Michele (2000b). Meaning-making in cultural sociology: Broadening our agenda. *Contemporary Sociology*, 29(4), 602–607.
- Levy, Gal (2002). Ethnicity and education: Nation-building, state-formation and the construction of the Israeli education system. Ph.D. dissertation, London School of Economics.
- Levy, Yagil (1998). Militarizing inequality: A conceptual framework. *Theory and Society*, 27, 873–904.
- Lloyd, Genevieve (1986). Selfhood, war and masculinity. In C. Pateman & E. Gross (Eds.), *Feminist challenges* (pp. 63–77). Boston: Northeastern University Press.
- Lomsky-Feder, Edna & Ben-Ari, Eyal (1999). From "the people in uniform" to "different uniforms for the people": Professionalism, diversity and the Israeli Defense Forces. In J. Soeters & J. van der Meulen (Eds.), *Managing diversity in the armed forces: Experiences from nine countries* (pp. 157–186). Tilburg: Tilburg University Press.
- Morgan, David (1992). *Discovering men*. London: Routledge.
- Moskos, Charles (1993). From citizens' army to social laboratory. *Wilson Quarterly*, 17, 83–94.
- Nagel, Joane (1998). Masculinity and nationalism: Gender and sexuality in the making of nations. *Ethnic and Racial Studies*, 21(2), 242–270.
- Pateman, Carol (1989). *The disorder of women: Democracy, feminism and political theory*. Stanford: Stanford University Press.
- Peled, Alon (1998). *A question of Loyalty*. Ithaca, NY: Cornell University

- Press.
- Ramirez, Francisco O. & Weiss, Jane (1979). The political incorporation of women. In J.W. Meyer & M.T. Hannan (Eds.), *National development and the world system* (pp. 238–249). Chicago: University of Chicago Press.
- Roumani, Maurice (1991). *From immigrant to citizen: The contribution of the army to national integration in Israel: The case of Oriental Jews*. The Hague: Foundation for the Study of Plural Societies.
- Scott, James (1990). *Domination and the art of resistance: Hidden transcripts*. New Haven: Yale University Press.
- Shafir, Gershon (1998). *The citizenship debate*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Shafir, Gershon & Peled, Yoav (1998). Citizenship and stratification in an ethnic democracy. *Ethnic and Racial Studies*, 21(3), 408–428.
- Shaw, Martin (1984). *War state and society*. New York: St. Martin's.
- Shilts, Randy (1993). *Conduct unbecoming: Lesbians and gays in the U.S. military: Vietnam to the Persian Gulf*. New York: St. Martin's Press.
- Smith, Dorothy (1990). *The conceptual practices of power – A feminist sociology of knowledge*. Boston: Northeastern University Press.
- Snyder, Claire (1999). *Citizen-soldier and manly warriors: Military service and gender in the civic republic tradition*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Stiehm, Judith H. (1989). *Arms and the enlisted woman*. Philadelphia: Temple University Press.
- Stoller, Paul & Olkes, Cheryl (1987). *In sorcery's shadow: A memoir of apprenticeship among the Sonyhay of Niger*. Chicago: Chicago University Press.
- Taylor, Charles (1987). Interpretation and the sciences of man. In P. Rabinow & W.M. Sullivan (Eds.), *Interpretative social sciences* (pp. 33–81). Berkeley: University of California Press.
- Tilly, Charles (1985). *The formation of national states in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Tolson, Andrew (1988). *The limits of masculinity*. London: Routledge.
- Vale de Almeida, Miguel (1996). *The hegemonic male: Masculinity in a Portuguese town*. Providence, RI: Berghahn Books.
- Weber, Max (1968 [1922]). *Economy and society*. New York: Bedminster Press.
- Willis, Paul (1977). *Learning to Labour*. Westmead: Saxon House.
- Yerushalmi, Hanoach (1997). A psychoanalytic perspective on late adolescence in men in an Israeli combat unit. *Psychoanalytic Psychology*, 14(1), 113–127.